

Академик Богумил ХРАБАК

ПОСЛЕДЊЕ ГОДИНЕ КРАЉА НИКОЛЕ

Живот краља Николе од краја Првог светског рата и Подгоричке скупштине, кад је он коначно остао у емиграцији, па до његове смрти 1. марта 1921. представља последњи део његове владарске биографије. Од средине 1919. године он се стварно више није мешао у политику, а Црну Гору је стварно представљао председник владе Јован Пламенац. У овом кратком саопштењу коришћени су малобројни српски и црногорски документи, написи *Глас Црногорца*, званичног гласила црногорске владе, италијански, па и француски дипломатски извори, док су амерички и енглески подаци преузети из литературе. У погледу последњих података заслужан је београдски професор Драгољуб Живојиновић, коме је пружена прилика да консултује мемоарске записе америчких државника који су радили с Европом 1919-20. године. С обзиром на то да нису употребљени и домаћи извори, па ни *Глас Црногорца*, није се могло критички схватити да је реч о стварно две политичке линије, које се некад јавно испољавају: линија краља Николе, који није искључивао укључивање Црне Горе у конфедеративну државу Срба, Хрвата и Словенаца, и линије Јована Пламенца, која је била копија италијанске концепције о независној Црној Гори, преко које би се вршљало на Балкану.

После пробоја Солунског фронта рат је ушао у своју последњу фазу. Председник италијанске владе В. Орландо је одмах (још у другој половини септембра) обећао краљу Николи помоћ код устројавања црногорске војске. Италијански министар иностраних дела С. Сонино прихватио је ту одлуку, али је рачунао да ће се та војска образовати у Северној Америци, где је било највише црногорских исељеника. Краљ Никола је остао непоколебљив у свом тражењу да се јединица оснује у Италији, предвиђајући да ће се из ње око 5000 људи лако вратити у домовину.¹ Четвртога октобра краљ се вратио из одмаралишта По у

¹ Д. Живојиновић, *Црна Гора у борби за ојсџанак 1914–1918*, Београд 1996, 320. Ова ће се публикација новодити у основном тексту, и то означавањем страна у заградама. Сонинова порука о великим користима ако се „црногорска легија” образује у САД (*Sonnino*

Париз и почео је интензивну акцију у одбрану државности Црне Горе (414). Најпре је желео да пређе у Италију. Француски посланик при црногорском двору и влади Деларош Вернеј је (16. октобра) саопштио одлуку француског министарског кабинета којом је захтевано од краља да остане у Француској. Увређен таквом поруком, краљ Никола је поновио да жели да отпутује у Италију. На то је упозорен да француски посланик неће ићи с њим, тј. да би такав корак могао водити прекиду дипломатских односа. Релације су се још више заоштриле кад је Деларош Вернеј саопштио заступнику министра иностраних дела П. Шоћу да ће Француска укинути новчану субвенцију и блокирати новац црногорске владе у „Банк де Франс” (415). У то време је министар унутрашњих дела српске владе Љуба Јовановић (родом Которанин) обавестио српску Врховну команду да је краљ Никола од својих поданика у Црној Гори образовао одбор који би у случају уласка српских трупа у Црну Гору образовао одбор који би у случају уласка српских трупа у Црну Гору подигао устанак у разним деловима земље и одупро се оружјем; веровао је да је то учињено у договору с аустроугарским намесником на Цетињу Клам-Мартиницем и да је стога Главни стан аустроугарске војске пустио из четири заробљеничка логора 900 Црногораца, већином официра, присталица краља Николе (413).

На међусавезничкој конференцији у Паризу 7. октобра расправљало се о саставу савезничких снага предвиђених за посетање Црне Горе и Албаније; том приликом су се италијански министар спољних послова С. Сонино и његов секретар Луиђи Алдовранди-Марескоти састали са краљем Николом и уверавали га у нерационалност његовог захтева да пређе у Албанију; Сонино није саопштио краљу да је на конференцији закључено да црногорске и србијанске јединице буду искључене у савезничкој окупацији северне Албаније и да је италијанским снагама дозвољено да заузму Скадар, Медову и Љеш (417). Крајем октобра код краља Николе јавио се страх од политичке изолације, па је настојао да се из ситуације извуче обраћањем неким представницима великих сила. Он се обратио делегатима САД, молећи да га Едвард Хаус, шеф те делегације, посети у његовој резиденцији. До састанка је дошло 8. новембра, али краљ том приликом није добио никакве гаранције. Пре тога, на састанку француских, британских и италијанских делегата у Ке д'Орсеју (1. новембра) С. Сонино је

Papers, University microfilms, A Xerox Company Morth Zeeb Road) (у даљем тексту: *SP*) XLII, № 1399 од 29. IX 1918). Сонино је о том питању обавестио Савезнике 22. IX 1918 (Исто, № 1312). – Агенти официри слали су у Црну Гору још јула 1918 (Ш. Раствојер, *Скривана историја*, Бар 1997, 163).

тражио да Црна Гора буде присутна на седницама Врховног војног савета, али су Ст. Пишон и А. Балфур одбацили тај предлог (419).

О стању у Црној Гори Запад је сазнао 20. октобра из извештаја из Љубљане, достављеног Паризу преко Цириха. Народ се наоружао и био је добро вођен. Већ 12. октобра комите су ослободиле Беране, Андријевицу и Никшић, а генерални гувернер је следећих дана стигао у Беч. Око 19. октобра комите су ушле и у Цетиње, затим су заузеле Ријеку Црнојевића а потом, наводно, и Скадар. У Андријевици се налазио цео батаљон заробљених угарских војника.² Те вести покренуле су Италијане и у правцу Боке. Италијанске јединице окупирале су Драч и Улцињ. Међутим, српско-југословенске трупе, уз сагласност Француза, продрле су у Црну Гору преко Пећи и Ђаковице, праћене комитама. Комите су, наводно, биле под командом пуковника Павла Брајановића. Оно што би они опљачкали носиле су жене кућама. Такво је стање било у Колашину, Андријевици, Беранама, око Подгорице и Даниловграда, при чему су масакрирани неки муслимани. Цетињски владика је своје вернике јавно подстицао на месној пијаци. Српске власти су искористиле то комешање и преузеле су власт.³ Париз је 2. новембра обавештен да су се српско-југословенске јединице сместили и у Подгорици.⁴

Седмога новембра подсекретар у италијанском министарству иностраних послова (Консулта, палата Кићи) телеграфски је обавестио италијанског амбасадора у Паризу и Лондону да је отправник послова Црне Горе у Риму Ф. Добречић добио упутства да упита да ли је италијанска влада спремна да заједно са својом војском отпрати у Црну Гору и извесне Црногорце (не прецизирајући да ли војнике или цивиле) који су наклоњени краљу Николи; одговорено му је да у начелу постоји расположење да се захтев прихвати, али да је потребно споразумети се о модалитетима спровођења тога договора у живот. Италијанска влада је одбацила тражење краљево да пређе у Албанију, јер се ту њена политика сукобљавала са пенетрацијом краља Николе, али и да се не поистовети са компромитованим владаром (414). Чак је и излазак црногорских официра из Француске у Италију и у обрнутом смислу био искључен; оном који је већ добио пасош нису давали визу.⁵ До 10. новембра Андрија Радовић се инсталирао

² *Le Journal* (Paris) 30. X 1918, I, јутарње издање, стр. 2.

³ *Archivio storico del ministero degli affari esteri* (у даљем тексту: ASMAE), *Politica P* 1918–1930, busta 158, анониман извештај из новембра 1918.

⁴ *Giornale d'Italia* (Roma) 4. XI 1918, I.

⁵ Легат др П. Шоћа у Централној народној библиотеци на Цетињу, кут. II, фасц. 9. –Влада краља Николе писала је 2. новембра француској влади, тражећи право да се врати у Црну Гору (*Глас Црногорца* 21. III/3. IV 1919, I). Осмога новембра имао је због тога краљ Никола састанак са Едвардом Хаусом.

на Цетињу; он се искрцао са једне француске лађе у Котору, образовао је одбор, користиће новац и обећања, али и претње. Комитет се наслонио на присталице Србије и противнике владавине краља Николе.⁶

После уласка савезничких трупа у Боку Которску и на Црногорско приморје из Нејија је оштро протестовано против присуства српских војника и политичког курса који је угрожавао постојање Црне Горе као независне државе. У Форин офису начелник Политичког департмана Х. Николсон се залагао да се коначно решење донесе, пошто народ у Црној Гори добије могућности да се ослободи и уједини; сматрао је да није коректно да Србијанци припремају уједињење док се црногорски суверен налази у Паризу као заточеник. Роналд Грахам, међутим, држао је да је боље да британска влада остане по страни, у уверењу да ће питање Црне Горе бити решено на конференцији мира. Велика Британија није имала разлога да се супротстави укључењу Црне Горе у југословенску заједницу, али није подржавала да се ствар реши пре решавања?⁷

Поред савезничких велесила црногорски монарх се у невољи сетио и југословенске браће која такође нису била склона наметању централизма. Он им је (7/28. октобра) упутио проглас, и то поводом одговора В. Вилсона бечкој влади, проглашавајући право слободе и уједињења народа Хабсбуршке Монархије; нагласио је да је почетком рата објавио рат Аустро-Угарској речима: „Тржем мач за уједињење Југословена”; за Југославију се дотад борио, видећи је као демократску и цивилизацијску заједницу слободних људи. За Црну Гору је том приликом рекао да у њој „од давнина живе најбољи Срби и Југословени”, који су много муке претрпели за драгу слободу; закључио је „да и наша мала Црна Гора буде саставни део Југославије, да часно уђе у југословенску заједницу, као што је часно и до краја за њу ратовала и страдала”.⁸

Краљ Никола у прокламацији није поменуо да се још маја 1918. његов двор трудио да око себе окупи незадовољне емигранте из јужнословенских земаља, који би образовали нови југословенски одбор, који би се пред Савезницима, на супрот Југословенском одбору, представио као носилац мисли федеративне Југославије. Те избеглице су у Женеви покренуле часопис *Југославију*, који ће стећи преко нејске владе средства Италије; седиште новог југословенског одбо-

⁶ ASMAE, *Politica P* (у даљем тексту: *PP*), *passo* 158. – О стању у Црној Гори постоје два циркуларна црногорске владе, у којима је А. Радовић оптужен да жели да смени династију (Исто).

⁷ Д. Живојиновић, *La Grande Bretagne et le Monténégro de 1914. à 1918*, Историјски записи бр. 1–2/1984, 299–30.

⁸ *Глас Црногорца* 8/21. IX 1918, I и посебан отисак; Краљ Никола, *Политички списи*, Цетиње–Титоград 1989, 479–80.

ра имало је да буде у Риму.⁹ Захтев за конфедеративном заједницом која би очувала државе и династије постављен је још 1913-14. године, кад је Лазар Мијушковић покренуо питање уније Србије и Црне Горе. Црногорска влада је потврдила у својој изјави (12/25. септембра 1918), поводом Вилсоновог одговора Бечу, да програм црногорске владе после пробоја Солунског фронта није било само ослобођење Црне Горе него и уједињење са Југословенима Аустро-Угарске (не и Србије).¹⁰ Краљ Никола се још мање сећао 1917. године. Црногорска влада је честитала италијанском владару неке војничке победе, тражећи да италијанска војска окупира Далмацију. Краљ Никола је почетком јуна хтео да прекине односе са српском владом и Југословенима, али је то одложио да учини кад сазна италијанско становиште о обнови црногорске независности и Скадра у црногорском оквиру. Дан раније Сонино је пренео краљу Николи да је непожељан његов долазак у Италију. Дан касније, међутим, Сонино је дао изјаву о проширењу независне Црне Горе, не помињући Скадар. Још крајем маја краљ Никола је саопштио италијанским дипломатама да су Југословенски одбор (и Ст. Радић!) пред раскидом са Крфом. Кад су А. Трумбић и Х. Хинковић ипак отишли на Крф, краљ Никола је тврдио да ће се раније тенденције захлађења наставити и да ће се чланови Одбора приближити италијанском посланику при српској влади грофу Сфорци. Деветога јуна Италијани су почели краљу Николи уплаћивати по 100.000 франака месечно, с тим да црногорска влада уклони постојеће „ускости” своје политике.¹¹ Уверавање А. Радовића (средином октобра 1917) да је политика краљ Николе сепаратистичка према Југословенима Сонино је примио с одобравањем.¹²

Ке д'Орсеј је гарантовао црногорској влади (октобра 1918) да неће дозволити А. Радовићу, председнику Црногорског одбора за народно уједињење, и другим србијанским присталицама да изађу из Француске пре поласка црногорске владе у земљу. Гаранције су дали министар иностраних дела Ст. Пишон и председник републике Рејмон Поенкаре (4. и 24. новембра). То обећање је нечасно погажено, јер је Радовић транспортован француским ратним бродом. Са Радо-

⁹ В. Храбак, *Crna Gora i inicijative za federalističko ujedinjenje sa Srbijom i ostalim jugoslovenskim zemljama* (1914–1918), зборник: *Stvaranje jugoslovenske države*, Београд 1983, 405.

¹⁰ Легат П. Шоћа, кут. II, фасц. 9 и 8.

¹¹ *I documenti diplomatici italiani* (у даљем тексту: *DDI*), ser. V, vol. 8 (1970), 140 (5. VI 1917), 150 (7. VI 1917), 170 (8. VI 1917), 177 (9. VI 1917), 277 (23. VI 1917), 577 (9. VII 1917).

¹² Исто, vol IX (1983), 161–2, № 233, 16. X 1917.

вићем пошла је права мала „легија” (или „унија”) Црногораца из Француске.¹³ Протест црногорске владе био је узалудан.¹⁴ У париском *le Temps*-у сам Радовић се надовезао на саопштење штаба италијанске морине (од 5. новембра) у вези са окупацијом Улциња; италијански адмиралитет је то поседање везао за право Италијана да заузму северну Албанију; Радовић је у протесту лако констатовао да Улцињ није северна Албанија, него део српске државе Црне Горе, која је савезник сила Антанте. Окупиран је и Бар, и одатле су чете упућене и у Вирпазар. Изговор у случају Бара био је да је то учињено да се изгладнелом народу Црне Горе дотури храна; међутим, додао је Радовић, тај задатак је преузела не Италија него Француска.¹⁵ Британски амбасадор у Паризу лорд Дерби одбацио је замисао о стварању југословенске конфедерације како ју је дефинисао краљ Никола; он је (16. новембра) одговорио да нема изгледа да се краљ Никола врати у земљу (420). Та изјава била је одговор на поновни захтев краља Николе, после раније акције 19-20. октобра, да му се омогући повратак на Цетиње преко Бара (12. новембра).¹⁶ Црногорска влада је уложила жалбу француској влади за извршени масакр муслимана у Подгорици, наводећи да Срби пропагирају оружјем. У исто време краљ Никола је решио да у Албанију пошаље Црногорце који су се бавили у Италији, што је Сонино такође прихватио.¹⁷

Игра са Југословенима настављена је и новембра 1918. Приликом одржавања познате женевске конференције (6-9. новембра), нејска влада је, иако непозвана, послала на Леманско језеро делегацију коју је водио министар финансија Мило Вујовић, човек без ауторитета. Вујовић је касно стигао и делегација није укључена у преговарање. Црногорско питање је узето у претрес само као „однос према Црној Гори”. Чланови делегације су успели једино да успоставе контакт са председницима Народног вијећа СХС; ти представници поставили су захтев на конференцији: (а) да српска војска у Црној Гори не спроводи насиље; (б) да се Црној Гори призна право одлучивања о властитој судбини.¹⁸

¹³ DDI, ser. VI, vol. I (1956), 2, 83. – У Поенкареовом дневнику у последња два месеца 1918. Србија се помиње 4. и 6. новембра, а Југословени 3, 4. и 8. новембра; Црна Гора није ушла у дневник никаквом белешком (R. Poincaré, *Au service de la France*, vol. X, Paris 1933). – Вид. и *Глас Црногорца* 21. III/3. IV 1919, 3.

¹⁴ Легат П. Шоћа, кут. II, фасц. 9.

¹⁵ *Le Temps* (Paris) 11. XI 1918, 2.

¹⁶ *SP XLII*, № 1527 (19. X 1918), № 1539 (20. X 1918); XXII, № 2636 (12. XI 1918), № 2692 (12. XI 1918), № 2840 (20. XI 1918).

¹⁷ ASMAE, PP, рассо 159, Сонинов телеграм бр. 496, 17. XI 1918.

¹⁸ В. Hrabak, *Crna Gora i inicijativa*, 406; као нап. 16. – Телеграм из Женеве није уручен влади у Нејију (DDI, ser. VI, vol. I, № 62, р. 30).

Кад се током новембра Ј. Корошец бавио у Паризу, краљ Никола је одлучио да приреди велики банкет Југословенима из Аустро-Угарске. Ни Корошец, поред позваног Трумбића, није присуствовао свечаности, па чак није посетио краља Николу. Корошец је давао противиталијанске изјаве у Паризу, но то црногорској влади тада није сметало, јер је краљ по сваку цену желео да стекне поверење Југословена Двојне Монархије, верујући у њих више него у Италију, која би због своје „велике” политике могла да му окрене леђа.¹⁹ Поводом банкета италијански посланик при црногорској влади Ди Монтаљари запазио је: „Очевидно, краљ држећи се своје старе политике, покушава да стави ногу у обе узенгије, и док се удвара Југословенима, жели да остане у добрим односима с нама. Са тако опасном политиком тек ризикује да изгуби и стара и нова пријатељства, пошто његов став не може да улије поверење ни једнима ни другима. Жао ми је што морам такође да приметим непријатељска осећања према нама међу Црногорцима из краљеве свите а и међу чиновницима владе. Они, поводећи се краљевим примером, оптужују Италијане да ништа не чине за њих и да фаворизују Србе, њихове непријатеље, док њих други Југословени оптужују за претерано италијанофилство”. На противиталијанско расположење код Црногораца жалио се и председник владе Евгеније Поповић, врло одан италијанским интересима. „Краљ се и даље окружује подозривим особама које су готово све непријатељски настројене према нама и његов нови став је очевидно последица њихових савета. Они су стално говорили да га Италија напушта и да је стога потребно да успостави добре односе са Југословенима (разуме се Хрватима и Словенцима), чак и по цену да поквари односе са нама. У том правцу га такође гурају две особе које имају велик утицај на њега, господин Иславин, руски посланик који од краља прима месечну субвенцију од 3000 франака и господин Генчић, бивши српски посланик, један од краљеубица краља Александра, коме краљ даје месечну субвенцију од 4000 франака. Према ономе што сам могао да сазнам, засад не изгледа да су Југословени сувише вољни да прихвате 'аванс' краља Николе у кога имају мало поверења, али пошто би могли и да се послуже њим да нам стварају неприлике, верујем да би било умесно да се према њему поступи благонаклоније, дајући му понеко задовољење, као што је, примерице, „да му се редовно достављају вести (чак и оне без интереса) о напредовању ослобођења Црне Горе и о унутрашњим приликама у земљи”.²⁰

Дванаестог новембра посланик Ди Монтаљари јавио је Сонину да је краљ Никола, расрђен на Француску и Италију што су га одговориле да иде у Црну

¹⁹ *Archivio centrale dello Stato, Carte V. Orlando, pacco XLVI*, Ди Монтаљари Риму из Париза 25. XI 1918, са бр. 2488, 1369, 406.

²⁰ *DDI, VI-I, N° 46*, р. 23 (7. XI 1918), 162, N° 341 (25. XI 1918), 203 N° 400.

Гору, наставио да се виђа, против воље сопствених министара с извесним словенским индивидуама које му дају најразличитије и најпротивуречније савете, тако да се стари владар, збуњен и неодлучан, налази у стању велике узбуђености. Ти појединци су били непријатељски расположени према Италији. Из негодовања према Италији, које је сваког дана расло, краљ Никола се уздржао да свом зету, италијанском краљу, честита на победи и закљученом примирју, чије одредбе нису одговарале Југословенима. Монтаљари је писао: „Уосталом, већ својим писмом председнику министарског савета од прошлог јула и својим последњим прогласом Југословенима од октобра, он је отпочео то своје приближавање једном делу Југословена и то под утицајем Хрвата Милићевића, који је, на срећу, сада морао да се удаљи због неуредности свога приватног живота. Треба се надати да иако под дејством лоших саветника, краљ се неће дати завести на неку акцију сувише у корист Југослоена и непријатељску према нама”.²¹

Колико је било јужнословенских средишта одувек је било бар толико југословенства. Југословенство краља Николе 1914-1920. године било је врло заинтересовано и користољубиво. Оно је требало да доведе до ширења црногорских граница, рачунао је да он буде на челу југословенске конфедерације, стављао је себи у изглед и хрватску круну, пошто би Хрвати бирајући њега за краља изабрали, наводно, јединог аутохтоног балканског владара који има права на хрватску круну; још од раније није заборављао Албанију коју је директно или преко секундогенитуре своје династије, видео под својим окриљем.²²

Око 10. новембра у Бару који су посели Италијани, и међу муслиманима и међу католицима, говорило се о могућем искрцавању краља Николе, и то изненада; у вези с тим причало се да је Црмничка нахија одлучила да га у томе спречи. Италијани у Бару се нису уздржавали да о доласку краља Николе отворено агитују, као и о држави Петровића, јавно говорећи и о помоћи Италије да се то постигне.²³

Двадесетого новембра из Париза су послата два италијанска извештаја о краљу Николи. Први је упутио италијански амбасадор у Паризу Бонин Лонгаре. Телеграм је гласио: „У једном разговору који сам водио данас са Фрејзером, он ме је запитао, очевидно да би обавестио Хауса, да ли је нама стало до очувања Црне Горе. Одговорио сам му потврдно и да не видим разлога да се укине

²¹ Исто, 65, № 129 (Paris 12. XII 1918).

²² Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), Делегација Краљевине Југославије на мировној конференцији у Паризу (у даљем тексту: Делегација), *F. ХХС/3*. – После Вилсонових 14 тачака црногорски дворски кругови су почетком 1918. тражили ревизију Берлинског уговора 1878. и проширење Црне Горе (Исто).

²³ Библиотека Историјског института Црне Горе (у даљем тексту: БИИЦГ), рукописна јединица 412, стр. 7 књиге преписа аката Војноисторијског архива ВСЈ.

држава која има своју сопствену индивидуалност и која се столећима славно борила против Турака и Аустријанаца. Ништа не стоји на путу да ступи у федерацију с осталим југословенским државама, али не сматрамо да је правилно да јој одузмемо независност. Фрејзер ми је тада рекао да је краљ Никола веома непопуларан, што ме је навело да схватим да говори под утиском разговора који је имао с Радовићем. Поверљиво сам га упозорио да се чува те индивидуе која, пошто је подржавала краља Николу, сада се бори огорчено против њега. Како ми је рекао Фрејзер, Радовић и његови другови раде на томе да добију зајам у корист своје Црне Горе од Сједињених држава”.²⁴ Радовић је десетак дана раније изјавио да Црногорци желе да француска окупација замени италијанску у Бару у Улцињу.²⁵

Други извештај био је Монтаљаријев, који је јавио Риму да краљ Никола, поново ускомешан, хоће да крене у Црну Гору. Лошим саветницима се придружио и краљевић Петар, који упркос наредбе које је примио од црногорске владе да одмах оде у По, са оцем и даље станује у хотелу Морис. У писму Поенкареу краљ је тражио да се врати у земљу само на десет дана, да би га видело тамошње становништво и да својим присуством спречи антидинастичку пропаганду. У Паризу у вези са мировном конференцијом молио је да му италијанска влада олакша начин да стигне у Црну Гору. С тим у вези предао је писмо за Сонина и за италијанског краља.²⁶

На терену, у срезовима с арбанашким живљем, претила је опасност политици краља Николе од жеље Арбанаса да се прикључе арбанашкој држави. Већ у другој половини новембра у Плаву и Гусињу, међу племенима Хота и Груда на левој обали реке Цијевне, било је покушаја да се арбанашко па и муслиманско становништво прикључи независној Албанији, што су отворено помагале италијанске трупе у Скадру. Политику одвајања од Црне Горе водили су Медо Феровић и Милош Поповић, ношени личним интересом. Тај великоарбанашки курс дошао је до изражаја приликом прославе арбанашке независности у Ска-

²⁴ *DDI, VI-1, 123, № 245* (Paris 20. XI 1918). – Истога дана се краљ Никола поново обратио Поенкареу.

²⁵ *DDI, VI-1, 123, № 93* од 10. XI 1918; *Journal des Debats (Paris)* 10. XI 1918, 3.

²⁶ *DDI, VI-1, 128, № 256* (Париз 20. XI 1918). – Као људе краља Николе командант II армије (односно Српска врховна команда) означио је (12/25. новембра): Ђура Петровића, Јова Бећира, бригадира Вешовића (који је из Аустрије стигао у Загреб), бригадира Милоша Меденицу, Андрију Раичевића, Јанка Вукотића (тада у Осијеку), Ђ. Ђурашковића, командира Стева Радовића, командира Марка Мартиновића, Риста и Миша Поповиће, Јова Поповића, Сава Вулећића, Марка Ђукановића; за оне који нису били у интернацији речено је да су били саветници аустроугарског гувернера на Цетињу (БИИЦГ, F. 412, стр. 74). И код неких личности и генерално има претеривања.

дру (28. новембра). У многобројним говорима понављан је захтјев да све области у којима се говори арбанашки (укључујући и Нови Пазар и Скопље) буду укључене у Велику Албанију. Скадрани су дискриминисали све оне за које су веровали да сметају арбанашким интересима. Том акцијом је руководио комитет, који је после сметњи Србима, прешао на дискриминацију Француза. У жандармерију која се почела устројавати, узимани су Арбанаси официри Аустрије, која се борила за арбанашку аутономију под бечком ауспицијом. Још пре средине новембра дошли су у Скадар делегати из Улциња, као тобожњи држављани независне Албаније, тражећи да цело Црногорско приморје припадне Албанији. Из Бара су такође очекивани депутати. У Скадру је постојао и одбор који се залагао за једноставну Албанију, у коме су били Пренк-паша (из Мирдителије), Султан-бег Бушатлија, Мухарем-ага Казас, Муса Југа и Фазли-бег.²⁷

Концем новембра у Риму се бавио министар Мило Вујовић, близак италијанском министарству рата, уз чију је помоћ прелазео из Бриндизија у Котор и Бар. Вујовић је настојао да подстакне Сонина да поведе активнију политику у борби против спољних и унутрашњих непријатеља Црне Горе, припремао га је за рад на мировној конференцији, у погледу додељивања зајма краљу Николи, у дотурању хране на Црногорско приморје итд. Као циљ свога доласка навео је жељу краља Николе да ојача сарадњу с Италијом; први корак у том смислу била би одлука италијанске владе да се дозволи одлазак краљевих емисара у завичај.²⁸ Добивши извештај из Боке Которске од Божа Кривокапића (од 27. новембра) он је 28. новембра поднео Сонину реферат о стању у Црној Гори. Сам је потом прешао у Котор италијанским извиђачким бродом „Aquila”. Он је ближе означио људе Радовићева одбора, саопштио је њихову тврдњу да је црногорски двор у току избеглиштва примио од Савезника пет милиона франака; поменуо је како је Извршни одбор из Подгорице хапсио угледне људе у Подгорици, како је српска патрола лишила слободе Јована Пламенца, како су комите батинале митрополита Митрофана; навео је интернирање познатих личности: Ђура Петровића и бригадира Милутина Вучинића у Требињу, одлазак као на активну службу бригадира Р. Вешовића и Ј. Бећира те пуковника В. Врбицу и Ст. Радовића у Београд, одстрањење сердара Јанка Вукотића у Хрватску, малтретирање С. Дрљевића и других. Било је људи као што је био бригадир Милутин Вукотић који су сматрали да ће Црногорци пружити отпор надаљењу Италијана, зато

²⁷ БИИЦГ, *Ф*, 412, стр. 2 (1/14. XI), 65 и 82, 86 (15/28. XI 1918); стр. 15 и 156.

²⁸ ASMAE, PP, *рассо* 158, М. Вујовић С. Сонину 28. XI 1918.

што према њима осећају супериорност и несимпатију.²⁹ Последњи долазак Мила Вујовића у Црну Гору био је 24. децембра 1918. године.³⁰

У почетку Подгоричка скупштина изазвала је у нејској влади мук, па чак ни неки италијански команданти нису према њој били одбојни и клишетирани као касније. На један Пашићев интервју (објављен 27. новембра) П. Шоћ је одговорио демантијем тек после више од месец дана, користећи се услугама Ди Монтаљарија а не својим масонским везама; Пашић се свакако освртао на одлуке Подгоричке скупштине.³¹ Било је једино осврта на начин на који су бирани делегати за скупштину: не по црногорском изборном закону, него акламацијом на зборовима мештана, чиме је сигурније изабрано 150 људи који би изгласали уједињење са Србијом и детронизацију краља Николе. Запажено је да су се агитатори позивали на начело народности В. Вилсона. Војних интервенција Савезника против тих одлука и поступака није било. Комита, омладинаца и других наоружаних Црногораца било је око 15.000, са мало официра, јер се многи од њих нису још вратили из интернирања.³² Италијански адмирал Кузани, заповедник италијанских поморских снага у Јадрану, говорио је о ванредном начину бирања депутата али је показао респект према одлуци о свргавању краља Николе, те је сугерисао опортуно проглашавање Николиног унука Михаила Мирковог на место Николе као противмеру опортунизма.³³ Тек је наводни журналиста Ђовани Балдачи, важан обавештајац италијанске владе, назвао (од средине децембра) Подгоричку скупштину нелегалним скупом. Па и само председништво италијанске владе у акту Сонину (11. децембра) наводи телеграм заповедника италијанске морнарице у коме се саопштавају решења „нове владе“ („*nuovo governo*”), што је саопштио депутат Саво Кривокапић: мобилизацију ранијих жандарма, новачење по једног батаљона из ранијих бригада; такве наводе није мењао ни Балдачи, који је извештај експедирао.³⁴ Занимљиво је да је П. Шоћ пренео Ди Монтаљарију телеграм једног црногорског посланика који се вратио из заробљеништва 3. децембра, и који се одмах јавио у Италију да тражи заштиту, плашећи се да ће Србија повести паралелну акцију оној коју

²⁹ Исто, М. Вујовић 28. XI 1918 Сонину из Бриндизија.

³⁰ Исто, телеграм № 18933.

³¹ *Le Journal* (Париз) 1. I 1919, 2; ASMAE, PP, рассо 158, Шоћов телеграм бр. 2521 од 30. XII 1918.

³² ASMAE, PP, рассо 158, акт из краја новембра.

³³ Исто, телеграм бр. 152491 од 2. XII 1918.

³⁴ Исто, председништво владе, телеграм у одласку бр. 1285.

је породила Подгоричка скупштина³⁵, чиме је одлуке Скупштине сматрао црногорским и легалним које би требало бранити од пуног београдског унитаризма.

Занимљива је изјава председника црногорске владе Е. Поповића о српској окупацији уз тоталну југословенску унитаризацију. Он је то изложио у честитки генералштабу морине поводом заузећа Трста. Као главног кривца за омогућавање пропаганде означио је Ст. Пишона, чије је министарство доделило српској влади 220 милиона франака годишње за ратну пропаганду. Иначе, у настајој држави Срба, Хрвата и Словенаца, према његовим обавештењима, владао је раздор између Србије и њеног централизма и Хрвата и Словенаца, који су још славили генерала Боројевића и били спремни на национални унитаризам али не и на централизам. Но и без обзира на те омразе, Србија и Југословени су увек могли држати под оружјем 150.000 људи а мобилисати 1.500.000, те тако одбацили у море Италијане. И Стјепан Радић а не само А. Трумбић били су борци антииталијанског крсташког рата.³⁶

Још влада Евгенија Поповића начела је питање испуњавања програма о црногорској војсци у Италији. Поповић је замолио Ди Монтаљарија да од Рима изходи акцију против пропагандног притиска против 382 интернираца Херцеговаца и Примораца у Червиони (Корзика), наводних црногорских добровољаца.³⁷ У самој Црној Гори као да тада није било бораца против насталог стања. Војвода Божо Петровић налазио се 6. децембра код Никшића, одакле је преко Котора молио да буде пребачен у Италију, где му се налазила породица.³⁸ Е. Поповић је држао да су претензије Италијана на Далмацију и Истру оправдане, а борци против италијанске анексије су „*irregolari degli Slavi austriaci del Sud*”; бранећи слободу својих крајева, они у заједници са Србијанцима желе да Црну Гору лише њене независности, а све за рачун Карађорђевића.³⁹

Црногорски отпор уједињењу организовали су Италијани, јер су и 1917. године сматрали да им је Црна Гора неопходна за превласт на Балкану.⁴⁰ У свом подухвату преузели су у најам болесно претенциозног Јована Пламенца, а главни организатор био је изврстан обавештајцац и „везиста” Ђовани Балдачи са седиштем у Боки Которској. Та акција почела је средином децембра у Боки, а већ 18. децембра је црногорски делегат Кривокапић обавестио своје налогодавце у Италији да је образован противсрпски револуционарни покрет у Црној Гори.

³⁵ Исто, телеграм Ди Монтаљарија бр. 2672 од 4. XII 1918, којим је препричан Шоћов телеграм.

³⁶ Исто, телеграм Е. Поповића бр. 269 од 7. XII 1918.

³⁷ Исто, телеграм Ди Монтаљарија бр. 25775 од 2. XII 1918.

³⁸ Исто, телеграм у одласку бр. 3818 од 6. XII 1918.

³⁹ Исто, телеграм Е. Поповића од 12. XII 1918.

⁴⁰ DDI, V-9, 21-22, № 31 Сонино грофу Сфорци на Крф 10. IX 1917.

Српски заповедник на Цетињу предложио је ратне мере против „револуционара”, како би се црногорско питања решило оружјем. „Револуционарним” групама мањкали су топови, а митраљезе су имали у ограниченом броју, што су добили од ранијих аустроугарских окупатора. Балдачи је известио да су српске власти ставиле под оружје 4000 људи у Црној Гори и пренео је захтев да међународне снаге потисну српско-југословенске.⁴¹ Јован Пламенац, чија је породица живела на периферији Рима, поднео је 15. децембра из Котора реферат министарству рата; предлагао је везу независне Црне Горе преко Херцеговине са Хрватима против Србије; ту спрегу морали би да успоставе Италијани; аустроугарско наоружање, на које су рачунали Балдачи и Пламенац, српске власти су из Котора преносиле у унутрашњост земље.⁴² Још октобра 1918. италијански главнокомандујући у Албанији, генерал Пјачентини, сагласио се са међународном окупацијом Скадра, али је захтевао италијанску окупацију Црне Горе. Председник италијанске владе В. Орландо је то прихватио, али се од тога морао дистанцирати на седници у Версају 2. новембра.⁴³

На седници Врховног ратног савета сила Антанте у Версају (2. новембра), на предлог Ст. Пишона, закључено је да савезничке окупацијске снаге у Црној Гори буду мешовите, као и у Скадру, са чиме се морао сагласити и В. Орландо па и С. Сонино. Нешто пре тога италијански генералисим Дијаз телеграфисао је Сонину да изгледа да Л. Франше Д'Епере и не зна да има команду и над окупацијским трупима у Црној Гори; с тим у вези Дијаз је Сонина подстицао да предузме иницијативу у корист италијанске војне надлежности у Црној Гори.⁴⁴ На поменуту одлуку Црногорци у Риму, понукани од црногорске и италијанске владе, 16. децембра одржали су у Риму митинг, на коме су тражили безусловно очување независне Црне Горе. Поводом тога скупа, А. Радовић је са Цетиње пред Божићну побуну послао у Париз телеграм протеста.⁴⁵

Ђовани Балдачи је у Боку Которску био упућен да прикупи материјал о поступцима српске војске у Црној Гори и да поради на повезивању елемената отпора (290-2). Он је (19. децембра) јавио да га је Ј. Пламенац молио да наложи команданту италијанске посаде у Вирпазару да не спречава побуњенике (*insurgentі*) да преузму митраљезе заплећене од Аустријанаца. У Котор је стигао и неки Мијушковић (познат Италијанима), кога је Балдачи отпратио у Скадар. Балдачију, као главном организатору, за акцију је недостајао само новац, па је

⁴¹ Исто, министарство војно, телеграм у доласку из Котора 16. XII 1918. Балдачија.

⁴² Исто, телеграм бр. 1830 Балдачија из Котора 10. XII 1918.

⁴³ J. de Launey, *Secrets diplomatiques 1914-1918*, Bruxelles. Paris 1963, 128.

⁴⁴ *DDI*, VI-1, p. 38, № 73 (9. XI 1918).

⁴⁵ Исто, № 785; *Journal des Debats* 6. I 1919, 3.

тражио отварање специјалног кредита за подухват побуне.⁴⁶ Балдачи, који је свој „штаб” сместио изван Котора, ипак је уочен због честих посета, те је у свом стану ухапшен 22. децембра. Генерал Пјачентини, хитно о томе обавештен, одмах је тражио од италијанског бригадира у Котору Карбонеа да исходи од француског заповедника Венела пуштање на слободу „журналисте” Балдачија. Венел је уважио захтев италијанског колеге и Балдачи је 22. пуштен.⁴⁷

Док је гласило црногорске владе богорадило за успостављање равноправности, уз очување државе и династије као свачијег права⁴⁸ (само је остало да и Хрвати и Словенци образују своје државе и изаберу династије у име исте равноправности), у Црној Гори се спремала побуна у дослуху и преко Италијана на Приморју и уз сазнање нејске владе. Према саопштењу које је дао Божо Кривокапић агенту Балдачију побуна је требало да избије 18. децембра у Вирпазару, али је акција оманула, јер побуњеници нису преузели аустријске топове ни довољно митраљеза (301). У вези с тим краљ Никола је почео да поставља захтеве.⁴⁹ Црногорски суверен је опуномоћио М. Вујовића, који је (21. децембра) у Риму преговарао и о другим црногорским потребама.⁵⁰ Најмлађи син краљев, Петар, који је пре 1915. важио као војни заповедник, налазио се (26. децембра) у Риму, те се преко Сонина понудио италијанској војсци, али је био одбијен⁵¹, можда зато што се могло претпоставити да би он командовао одредом који би оперисао у Црној Гори. У Црној Гори је за то време припремао побуну Јован Пламенац, бивши министар, успоставивши везу са краљевским двором преко Италијана у Скадру и успевши да промени расположење у родној Црмници.⁵²

Италијани су у Црној Гори јавно агитовали за краља Николу, мешајући се у унутрашње ствари Црне Горе, да би покварили уједињење са Србијом.⁵³ Они су се отворено противили династичком смењивању.⁵⁴ Припреме побуне нису мо-

⁴⁶ *ASMAE, PP, rasso* 158, Балдачијев телеграм из Котора бр. 164 од 19. XII 1918.

⁴⁷ Исто, капетан Аварна из Котора телеграмом бр. 36248 од 23. XII 1918: телеграм Пјачетинија. О Балдачију је југословенски Пресбирио писао (10/23. I 1919, издање) да је делио народу новац и животне намирнице, нарочито у Доброти, где је у пратњи официра доносио намирнице из италијанских лађа.

⁴⁸ *Глас Црногорца* 5/18. XII 1918, 1.

⁴⁹ Д. Вујовић, *Захџјеви краља Николе*, Историјски записи бр. 3-4/1988, 179-96.

⁵⁰ *СП XXII, № 3438*, Ди Монтаљари из Париза 21. XII 1918, са бр. 374.

⁵¹ *ASMAE, PP, rasso* 158, МИД министарство рата са бр. 83355 од 28. XII 1918.

⁵² БИИЦГ, рукописна јединица 630, стр. 14.

⁵³ Архив Војноисторијског института (у даљем тексту: АВИИ), поп, 1V/2, кут. 62, фасц. 1. бр. 1/437, генерал Милутиновић војводи Степановићу 27. XI/10. XII 1918.

⁵⁴ Св. Томић, *Двадесетогодишњица уједињења Србије и Црне Горе*, Братство 23, Београд 1929, 131.

гле остати тајна ни за Врховну савезничку команду снага на Балкану, у Цариграду, која је о томе поставила питање генералу Диазу крајем децембра. Италијанска морнарица из Боке Которске јавила је Риму (4. јануара) да је наступом побуњеника ка Цетињу 3. јануара увече почео устанак. На то су Французи послали у Црну Гору сто нових Радовићевих присталица.⁵⁵ У исто време заступник црногорског министра иностраних дела П. Шоћ упутио је Савезницима апел против српског поседања Црне Горе, уз захтев да савезничке трупе дођу у Црну Гору а да из ње изађу српско-југословенска војска и органи српске власти (427).⁵⁶ Одмах по извршеном прводецембарском уједињењу послао је дугачку ноту против пропаганде службених представника Србије, који су у листовима ширили лажне вести о Црној Гори у рату; то је, према Шоћу, било потребно Београду да се спречи да Црна Гора учествује на мировној конференцији, од које је Црна Гора у егзилу очекивала обнову независности (432). Неколико дана доцније Шоћ је послао нову ноту, у којој је савезничким владама замерио што црногорски министарски кабинет није био позван на међународну конференцију, јер се расправљало о примирју с Аустро-Угарском, иако је Црна Гора била у ратном стању с том државом (433).

У српској Врховној команди било је и алармантних вести у вези са краљем Николом. На пример, према гласинама из Француске, краљ је 6/19. децембра кренуо преко Италије да се искрца у Медови и дође у Скадар. Још два месеца касније одржавана је повишена борбена спремност српских трупа у Црној Гори.⁵⁷ Достављано је да се у Риму увелико прикупљају присталице краља Николе из Црне Горе и из Француске, као и да је одржан скуп у Болоњи; те вести су биле тачне.⁵⁸ Српска влада је повукла свог посланика из Нејија 28. децембра 1918. године.⁵⁹ Поводом тога црногорска влада је жестоко протестовала преко британске амбасаде, посебно имајући у виду формулацију „с обзиром на чињеницу да је 4. о. м. извршено уједињење Црне Горе и Србије”.⁶⁰

Организатор Божићне побуне, Јован Пламенац, тражио је (децембра 1918) да краљ Никола преко Бара дође у Црмницу, где би га устаници прихватили (294, 295). Краљ Никола је такође пред Божић желео да празнике проведе у земљи (271). Од чланова владе, по Сониновој дозволи, боравио је у Котору и Бару Мило Вујовић; ту је водио разговоре с разним личностима, а већ 2. јануара вратио

⁵⁵ *DDI*, VI-1, 393, № 726 (Рим 1. I 1919).

⁵⁶ *ASMAE, PP, racco*, 158, П. Шоћ Ди Монтаљарију 28. III 1918.

⁵⁷ АВИИ, IV/2-81, бр. 5148, 5054.

⁵⁸ Исто, IV/2-81-ии, бр. 32 од 30. I 1919, О бр. 35117.

⁵⁹ *Глас Црногорца* 2/15. I 1919, л.

⁶⁰ *DDI*, VI-1, 422, № 787 (Рим 6. I 1919); р. 426-7.

се у Рим (307). Два дана пре краја 1918. године краљ Никола се јадао председнику Француске Републике на своје остајање у изгнанству (427). Италијански генерал у Боки Карбоне уверавао је тих дана генерала Венела и енглеску комисију Келија да је стање у Црној Гори мирно, чак повољно за Србију и да више није потребна међусавезничка окупација те земље (Котор још није спадао у Црну Гору). У исто време италијанска штампа нападала је деловање Француза у Црној Гори.⁶¹

Никако се не може тврдити да краљ Никола није био у току ствари око Божићне побуне и да није дао смернице да се побуна изведе. У вези с тим је карактеристично краљево обраћање народу поводом Божића. Његова порука на Бадњи дан била је да он није против уласка Црне Горе у југословенску заједницу, али ненасилно, вољом народа. Он се позвао на свој рескрипт од 1/14. јуна 1918. и на свој проглас од 7/20. октобра 1918. године.⁶² Исто тако је чудно да се црногорски министарски кабинет огласио о Подгоричкој скупштини тек 23. децембра/3. јануара 1919, дакле пред Божићну побуну, кад је закључено да њене одлуке нису одраз воље црногорског народа⁶³, те их је оружјем требало обеснажити. Одмах после неуспеле побуне побуњеници су се повукли у Зогај, на западној обали Скадарског језера, под заштиту Италијана, а италијански краљ са престолонаследником посетио је свога таста у Паризу.⁶⁴ То је требало да буде смиривање, јер је неуспех у побуни, где је краљ играо на климаву италијанску карту, деловао поразно на старог монарха. У новом обраћању народу (9/22. јануара) он је поручио: „преклињем вас, останите на своје домове! Немојте се оружјем одупирати”. Тврдио је да Савезници воде бригу о црногорској слободи.⁶⁵ После Божићне побуне Италија се трудила да се пред светском јавношћу дистанцира од Црногораца, јер је сумња оправдано падала на њу.

Изгледа да се тадашњи председник црногорске владе, масон старе гарде Евгеније Поповић, на вести о припремама побуне, није слагао са таквим развојем прилика, те је око Нове године поднео оставку. Италијански посланик Ди Монтаљари јавио је својој централи да би оставка могла нашкодити при пуштању

⁶¹ Исто, 408, № 758 (Рим 4. I 1919); 409, № 760 (Рим 4. I 1919).

⁶² Глас Црногорца 2/15. I 1919, 1.

⁶³ Исто, 26. XII/8. I 1919, 1. – Тај временски термин је усклађен с Италијанима, јер је и најбољи италијански лист *Corriere della Sera* објавио чланчић о подгоричкој скупштини 8. I 1919, 1 (наведене су и суровости војске у Марибору, Целовцу и Намату).

⁶⁴ Глас Црногорца 2/15, I 1919, коментар генерала Бадоља о исходу Божићне побуне: DDI, VI-1, 650, № 843 (11. I 1919).

⁶⁵ Глас Црногорца 14/27. I 1919, 1; *Corriere della Sera* 24. I 1919, 2.

Црне Горе мировној конференцији и да црногорски министар иностраних дела (Шоћ) треба да притегне Поповића да повуче оставку.⁶⁶

Римска полузванична *La Tribuna* публиковала је (12. јануара) протест мајора Мартиновића, у коме је речено да становништво Црне Горе није у могућности да изрази своју политичку вољу на уобичајен начин због деловања српске партије у Црној Гори, помогнуте од француског окупацијског корпуса. Мартиновић је поменуо да је маса народа 5. јануара изашла на цетињске улице, одакле је послала делегацију у Котор француском генералу Венелу. Генерал је обећао да ће изаћи на Цетиње и извидети жалбу на српски гарнизон на Цетињу. Делегација је захтевала да се српске јединице удаље из целе земље и да њу поседну савезничке трупе.⁶⁷ Милански масонски лист *Corriere della Sera* објавио је извештај, добијен из Цириха о Божићној побуни: црногорске банде под руководством Пламенца нападе су Цетиње, тј. српски гарнизон; напад је одбијен а бунтовници распршени; у борби је било 200 мртвих и рањених.⁶⁸

Командант српско-југословенских снага у Црној Гори, генерал Драгутин Милутиновић војнички сажето је (2/15. јануара) закључио: „Узрок последњим догађајима на Цетињу и осталим градовима у Црној Гори треба тражити у бившем краљу Николи, његовој садашњој околини политичкој и у тежњи Италије, да сваку акцију против Србије, односно Југославије снажно потпомогне”. Као аргументе за такву оцену навео је: (1) писма министра финансија краља Николе М. Вујовића цетињском митрополиту и дивизијару М. Мартиновићу (пре Бадњег дана) чије су идеје послужиле као лозинка за изазивање побуне; (2) новинске вести да су средином децембра Црногорци у Италији одржали митинг у прилог независној Црној Гори; (3) искрцавање нових италијанских трупа у Бару 17/30. јануара без икаквог повода и потреба; (4) што су побуњенике водили људи ноторни као врли приврженици краља Николе или његови рођаци.⁶⁹

Италијани су уочи побуне истурали неке арбанашке главаре против југословенске војске, за које су, кад су били ухваћени и заробљени, италијански подстрекачи нудили заробљене југословенске војнике.⁷⁰ Италијани су организова-

⁶⁶ DDI, VI-1, 420, № 782 (Папуз 3. I 1919).

⁶⁷ *La Tribuna (Roma)* 12. I 1919, 1; *Corriere della Sera* 12. I 1919, 3. – *Corriere della Sera* (12. I 1919) писао је да је Балдачи саслушан 22. децембра у пансиону у коме је становао; саслушавао га је српски официр, наводно члан Југословенског одбора. Прво хапшење у Боки извршено је прве декаде јануара у Тивту, па су ухапшени питани где се налази Балдачи.

⁶⁸ *Corriere della Sera* 17. I 1919, 2. – Вид. и чланак супротног усмерења: Повампирење Никите, *Глас слободe (Сарајево)* 25. XII/7. I 1919, 2.

⁶⁹ БИИЦГ, рукописна јединица 360, стр. 7, стр. 7.

⁷⁰ Ш. Расћодер, н. д., 163 (4/17. I 1919).

ли бекство у Италију после побуне два батаљона побуњеника.⁷¹ Вођа побуне Јован Пламенац побегао је са 55 другова у Шендин, на путу за Италију.⁷² Пре бекства нудио је у скадарској околини по 150.000 круна Арбанасима за сваки митраљез који би продали устаницима.⁷³ Мило Вујовић је из Котора упутио агитациона писма и после божићне акције многим угледницима у Црној Гори (па и војводи Божу Петровићу), тражећи од њих да помогну одметнике и да пошаљу 4-5 људи италијанским лађама у Италију, како би дошли у Париз, као непосредни сведоци протеклих збивања.⁷⁴ Команда јадранских трупа располагала је још 6. јануара списком од 44 лица, која су сачињавала језгро побуне.⁷⁵ Одмах после Божића краљ Никола је са Италијанима спремао нов упад у Црну Гору.⁷⁶ Код погинулих или рањених па заробљених одметника налажена је уједначена свота новца од 200 до 400 италијанских лира, што показује да им је пре иступа на Бадњи дан давана приближно иста свота страног новца.⁷⁷ У припреми нове јануарске пенетрације у Црну Гору али и у Далмацију долазили су поузданици краља Николе, па чак и такви који су ширили републиканске и бољшевичке идеје; пред средину фебруара требало је преко Дубровника, Котора или Ријеке да стигну и један архимандрит и професор Душан Тамицић, познати краљеви повереници, да координирају пропагандну делатност.⁷⁸

Петнаестог јануара председник В. Вилсон примио је у Паризу црногорску делегацију; делегати су изразили да се ослањају на Италију и њену дипломатију; било је говора о слању делегата који би учествовао у раду мировне конференције; њега би одредио или краљ или Подгоричка скупштина, и то би био Петар Шоћ.⁷⁹ Врло је важно да се уважава право избора Подгоричке скупштине, поготово ако би она пристала да то буде краљев изабраник. После те аудијенције Црногорци насељени у Паризу и другде у Француској протестовали су на улицама због угрожених права Црне Горе: било је око 500 људи.⁸⁰

После неуспеле побуне, позиције је требало поправити дипломатијом. Ту су опет краљу Николи били на услузи Италијани. Они су код других велесила ра-

⁷¹ G. Perazić, *Nestanak crnogorske države u prvom svetskom ratu*, Beograd 1988, 147.

⁷² БИИЦГ, Ф. 360, 8.

⁷³ *Ш. Расшодер*, н. д., 180 (9/22. I 1919).

⁷⁴ АВИИ, IV/2-62, бр. 24/6, штаб II армијске области О бр. 24107 од 13/26. I 1919.

⁷⁵ БИИЦГ, Ф. 412, 59, 260-1, 273, генерал Милутиновић 25. XII/7. I 1919.

⁷⁶ *Ш. Расшодер*, н. д., 163 (4/17. I 1919), генерал Милутиновић.

⁷⁷ АЈ, Делегација, Ф. XXV/8.

⁷⁸ АВИИ, IV/2, кут. 81/I, бр. 47, 30. I 1919, Врховна команда О бр. 35105.

⁷⁹ *Corriere della Sera* 16. I 1919.

⁸⁰ *Le Temps* 24. I 1919; *La Tribuna (Roma)* 21. II 1919.

дили да се због Црне Горе не призна створена Југославија.⁸¹ Италијански краљ је рекао В. Вилсону у Риму да је његов таст спреман да абдицира ако то буде жеља скупштине слободно изабраних посланика⁸² (не и плебисцита!). Генерал Франше д'Епере предложио је француској влади да се из Црне Горе повуку италијанске и српске снаге, а да их на Цетињу, у Подгорици и Никшићу замене британске и америчке трупе. Генерал д'Епере је у пратњи британског генерала Брицеса стигао (25. јануара) у Дубровник, а наредних дана посетио је Котор и Цетиње. Пријатељ краља Николе, енглески новинар А. Девин писао је о српском и италијанском империјализму.⁸³

Италијанска штампа повела је оштру кампању против југословенског уједињења а у корист краља Николе. У томе су посебно биле делатне неке агенције, као „Волта” и неке мале нове. Акцији су се прикључили и париски масонски листови *L'Information*, *La Liberté* па и *Le Temps*, ангажовани од П. Шоћа. За сузбијање те агитације био је задужен Гргур Јакшић, а овај је настојао да продре у редакције поменутих новина преко директора „Балканске агенције” Роша. Извештаји о Пашићевим конференцијама плаћани су по 3000 франака.⁸⁴ Чак и тршћански *Il Piccolo* обавестио је јавност како је А. Радовић дошао у домовину и о генералу Венелу у Котору⁸⁵

Као виспрен интелектуалац и масон са добрим везама у уредништвима новина у којима су седели масони, Шоћ је био аутор већег броја чланака који су тих недеља публиковани у листовима Француске, Италије, па и у неким другим земљама. У париским дневницима *La Patrie* и *La Presse* 29. децембра изашли су написи о зверствима српске солдатеке. У полузваничном органу Ке д'Орсеја, *Le Temps*-у, у коме је Н. Пашић као немасон тешко долазио до ступца, Шоћ је пласирао чланке без по муке. Пропагандни чланци објављени су и у *Il Secolo* (18. октобра 1918), *Gazzetta di Venezia* (15. октобра 1918, 12. априла 1919), *Il Cittadino* (18. октобра 1918), *Cafaro* (18. октобра 1918), *L'Action radicale* (Женева, 19. фебруара 1919), *L'avvenire della Puglie* (12. II 1919). Ипак, ваља установити да су већ крајем 1918. године краљева писма, владине ноте и Шоћеви новински написи остали једино оружје. Црна Гора у избеглиштву остала је без савезника, а једини заштитник Италија имала је са Црном Гором својих интереса. Италијански агент Балда-

⁸¹ АЈ, Делегација, F VI/1, № 46, Протић Делегацији из Солуна 20. I 1919. – Краљ Никола је преко Божа Петровића поручио одметницима да се оружјем не супротстављају анексионистима; такав став је сугерисао В. Вилсон.

⁸² АЈ, Делегација, Ф. XXVI/5, № 17373, Пашићев шифровани телеграм од 4/17. I 1919.

⁸³ А. Devine, *A Few Facts concernins the Intrigue Against Montenegro*, Winchester 1919, 5.

⁸⁴ АЈ, Делегација, XXV/5, бр. 184, Гргур Јакшић из Париза 10/23. I 1919; № 485 од 6. II 1919.

⁸⁵ *Il Piccolo (Trieste)* 18. I 1919, 1.

чи био је против присуства људи нејске владе у Црној Гори, јер је желео, наводно, да заједничке циљеве извојује Италија, и то како њој одговара.

Прва опипљива последица најављене Поповићеве оставке била је смена владе, јер су Италијани тражили јачу личност, мада је Поповић био врло веран Италији, њен поданик и дугогодишњи житељ Рима. Сонино је краљу натураио Јована Пламенца (322-3). Независно од захтева краља Николе у јесен 1918. да у Италији треба створити црногорску војску, Пламенац је у контактима с италијанским одговорним људима позивао да се устроје оружане снаге Црногораца које би у Црној Гори могле користити и Италији. Почетком фебруара, дакле пре него што је наметнут, Пламенац је у разговору са генералним секретаром палате Кићи захтевао: (1) да му се дозволи да отпутује у Париз; (2) да краљ Никола дође у Италију; (3) да Савезници одобре зајам Црној Гори и (4) да се у Италији сакупе сви Црногорци који су се налазили у Француској и они који су после Божићне побуне побегли у Албанију; они би имали да буду језгро пука из кога би касније настала нова црногорска војска (324). Са 54 бегунца Пламенац се (14. јануара) налазио у Медови, одакле је молио да буде спроведен генералу Бадолу (начелнику штаба копнене војске). Дванаестог фебруара британска влада је тражила да се све трупе повуку из Црне Горе, а одмах све српске и црногорске.⁸⁶ Знајући за држање Савезника, италијанска Врховна команда је још 12. јануара 1919. решила да се избегли Црногорци не разоружавају, него да их треба сматрати делом савезничких трупа а у оквиру италијанских снага, с тим да се употребе за пуно преузимање власти у Бару, при чему се италијанска војска из тога града не би повукла.⁸⁷ Пре тога Извршни одбор изабран у Подгорици поставио је органе своје власти у Бару.

Главно место у коме су се скупљале присталице краља Николе било је село Каве (40 km јужно од Рима). У току јануара ту су били један мајор и четири нижа официра, као и два италијанска официра за анкадрирање и снабдевање. Поред других бегунаца после Божићне побуне, ту је био и бивши министар Јово Поповић. Средином јануара на храни је било 150 војника, али је сваког дана придлазило по десет-петнаест, посебно из Француске. У току јануара сличан логор је постојао и у Болоњи, са 150-200 припадника. Поред хране и униформе (италијанске, али и енглеске) обвезник је примао 150 лира месечно. Људи су спремани за напад на Црну Гору од Бара до Малесије. Министар Мило Вујовић и капетан Ковачевић наговарали су појединце којима је било допуштено да се врате у домовину да изврше обавезу и убију Андрију Радовића и Стева Вукотића (уз аванс од 5-10.000 лира). У Болоњи је током јануара образован комитет за

⁸⁶ *SP* XXVI, № 222 (14. I 1919); XXIV, № 230 (12. II 1919); № 224.

⁸⁷ *DDI*, VI-1, 455, № 852 (Рим 12. I 1919).

упад у Црну Гору. Укупно је сакупљено 400 људи, а крајем месеца дошли су бивши заробљени Црногорци из Аустрије, који су били пуни пара. Десантном јединицом имао је да командује књаз Петар, који је (10/23. јануара стигао у Рим).⁸⁸ Прелазак припадника логора у Кави обављен је у Гаету тек у последњој десетини марта. Кад је окупљеним саопштено да ће из Гаете поћи у Црну Гору, већина њих се побунила. Због побуне у Каве дошао је из Рима конзул Рамадановић, који је побуњене војнике назвао издајницима, јер не желе да ослободе отаџбину.⁸⁹

Средином јануара Крсто Поповић, један од побуњеничких вођа, отео је 10,000 000 динара на простору између Његуша и Цетиња, који је новац био слат српској управи у Црној Гори.⁹⁰ Агитатора краља Николе било је крајем јануара довољно у Андријевичком округу, који су за време Божићне побуне питали суграђане да ли се спремају за пут и говорили да ће се у погодном тренутку обратити са омладином.⁹¹ Они су радили и међу Арбанасима у Метохији.

Јован Пламенац био је врло активан прве декаде фебруара. Првога фебруара се, наводно, још налазио у Медови, чекајући друштво из Црне Горе.⁹² Приликом посете Црној Гори генерал Франше д'Епере је позвао Пламенца да се стави под француску заштиту, али је он то одбио, спремајући се за пут у Бриндизи.⁹³ Шестога фебруара је већ одржао интензивне консултације са римским амбасадором САД; амбасадор Пејц је показао јасне симпатије за одметање Црне Горе. Непосредно пре тога, амерички заповедник у Котору, дошавши у Рим, обавестио је Пејца о својој благонаклоној импресији поводом доласка у Црну Гору 1300 Црногораца (француским транспортом преко Дубровника и у француским одорама) које је Радовић организовао у Тулону, већином од Црногораца дошлих из Америке; у исто време Срби су довели јаку артиљерију у Црну Гору у којој се већ налазило доста наоружања. Пламенац је 9. фебруара био на Консулти и од Сонића је тражио концентрацију војноспособних Црногораца и Херцеговаца са свих страна у Италију, а за себе пасош и визу за одлазак у Париз: исто су тражили и избегли бригадир М. Вучинић и Јово Поповић. Да се постигне пребацивање у француску престоницу Пламенац је успоставио додир и са британским амбасадором у Риму.⁹⁴

⁸⁸ АВИИ, IV/2, кут. 81-I, бр. 367 (20. II 1919); *III. Расходер*, н. д., 174-5, 177, 192-3.

⁸⁹ АЈ, Делегација, XXVI/6, № 608, Антонијевић са бр. 223 из Рима 28. III 1919.

⁹⁰ *Le Temps* вечерњи број 4. II 1919, 4.

⁹¹ *III. Расходер*, н. д., 203-4 (20. I 1919).

⁹² АВИИ, IV/2, кут. 81/I, бр. 22, извештај из Бара 1. II 1919.

⁹³ Исто, кут. 81-II, бр. 286.

⁹⁴ *SP XXIV*, № 174 (6. II 1919), 196 (9. II 1919), 210 (9. II 1919).

Министар Мило Вујовић је крајем јануара поново отпутовао у Рим, носећи новац и упутства за рад Јанку Вукотићу, који је одређен за председника династичке организације у Црној Гори. Смернице су поново предвиђале атентате на неке личности. Црногорска влада је послала у САД свог повереника Ускоковића, свакако да поспеши мобилизацију Црногораца.⁹⁵ Првих дана фебруара за поход на Црну Гору спремало се у Италији најпре 120 Црногораца и 500 Италијана ради рестаурације династије Петровића.⁹⁶

За краља Николу у том моменту било је важно да у наметнутој влади ипак има свога човека који би представљао континуитет деловања раније владе којом је краљ био задовољан. То је био др Петар Шоћ, министар и заступник неколико ресора, а у Пламенчевој влади истеран му је скроман положај министра правде, али њега није предложио мандатар за састав владе, него је прихваћен на краљев захтев. Шоћ је остао краљев гласноговорник у спољној политици, на супрот Пламенцу који је држао ресор спољних послова. Шоћ је, као најинтелигентнији од црногорских политичара у егзилу, имао врло позитивно мишљење (већ и као масон) о Е. Поповићу, али и врло лоше о Ј. Пламенцу, који се у јавности негативно па и вулгарно изразио о Е. Поповићу (уврстио га је у ред А. Радовића). Шоћ је о Пламенцу кратко рекао: „није имао образа и поштења”.⁹⁷ У време образовања нове владе енглески пријатељ А. Девин залагао се за (масона) Петра Пламенца, некадашњег министра иностраних дела и интимног пријатеља кнегиње Ксеније, најмлађег и најталентованијег детета краља Николе (означене у савезничким круговима као опасне интриганткиње), док је краљ Никола говорио о Шоћу као човеку изузетних способности и бриљантне обдарености (268).

Пламенчево натурање пратили су у Италији акције црногорских кругова. Црногорски поданици који су се налазили у Италији средином фебруара објавили су протест савезничким владама поводом насиља српских војних јединица у Црној Гори, а једну изјаву упутили су председнику В. Вилсону.⁹⁸ Почетком фебруара, дакле још за време владе у оставци Е. Поповића министарски кабинет (стилизацијом П. Шоћа) протествовао је против покушаја југословенских власти да спроведу референдум у Црној Гори, уз тврдњу да је таква установа противна уставу, јер црногорски устав није познавао референдум (449). У декларацији нове Пламенчеве владе истакнуто је право на територију која је Црној Гори одузета

⁹⁵ АВИИ, IV/2, кут. 81-I, бр. 112, Врховна команда О бр. 35190 од 2. II 1919.

⁹⁶ Исто, бр. 163, Врховна команда 5. II 1919, – Н. Пашић је нудио награду од 3000 франака доносиоцу обавештења о плановима и акцијама црногорског двора (Исто).

⁹⁷ Легат П. Шоћа, кут. II, фасц. 9 (без датума).

⁹⁸ Глас Црногорца 6/19. II 1919, 2.

разним дипломатским конференцијама и конгресима ради задовољења силних, а на које Црна Гора има неоспорно право из разлога историје, етнографије, економије, географије те на основу начела која ће се применити на конференцији мира. Већ у том првом јављању у функцији председника владе Ј. Пламенац је изнео услов за консултовање воље народа у Црној Гори: „Пошто на горња начела буде према Црној Гори учињена правда, народ Црне Горе одлучиће на темељу начела слободног опредељења, а преко фактора нашим Уставом предвиђеним, о његовим будућим државно-правним односима унутра и споља”.⁹⁹ Такве услове краљ Никола није изричито постављао; такви услови су одговарали италијанској политици са великом Црном Гором (изван Албаније).

Прва брига Пламенчеве владе била је позиција Црне Горе на мировној конференцији, јер ако се Црна Гора и само позове, то би значило да се она као независна држава признаје. На том питању је став двора био исти као став владе, мада самосталност Црне Горе не би морала да обавезно буде и независност у односу на Државу СХС. О том питању су доста размишљали и диригенти спољнополитичких питања. На пример, Х. Николсон, шеф Политичког департмана Форин офиса, поднео је (15. јануара 1919) у разговору са делегатима САД ставове британске владе; њега је занимала веза Србије са морем, те је сматрао да се она може постићи са Косова пругом у долини Дрима до Улциња и Бара, чиме би северна Албанија припала Југославији. То је био и став једног дела делегације САД. Други део те делегације сматрао је да би железница била непотребна, ако се око Србије уједине сви Југословени, с тим да би се тада Албанији прикључиле области око Ђаковице, Пећи и К. Митровице. Познати британски стручњак за Балкан Бакстон је А. Балфуру (6. маја 1919) послао „информацију” у којој је предвидео да Црна Гора буде сједињена са Србијом, при чему би Пећ, Ђаковицу и Дебар ваљало дати Албанији.¹⁰⁰

Црногорски наступ на конференцији мира најављен је протестом 527 црногорских држављана који су се тада (19. фебруара) налазили у Француској; то је био поновљен протест од 14/27. јануара 1919. године.¹⁰¹ Црногорско изасланство на мировној конференцији сачињавали су: Ј. Пламенац, Шоћ и генерал А. Гвозденовић, опуномоћени министар у Вашингтону.¹⁰² Изасланство, примљено

⁹⁹ Исто, стр. 1. – У акту о будућим границама црногорске владе из прве декаде јула 1918. акценат је био на Херцеговини и Босни, а Скадар се није помињао (*ASMAE, PP, рессо* 158, 12. VII 1918).

¹⁰⁰ М. Андонов-Пољански, *Велика Британија и македонскојо њрашање на Парискатој мировној конференцији во 1919. година*, Скопје 1973, 78, 95.

¹⁰¹ *Глас Црногорца* 14/27. I 1919, 1; 19. II 1919, 1-2; АВИИ, IV/2, кут. . 81/I, бр. 83, 1. II 1919.

¹⁰² *Глас Црногорца* л/14. III 1919, 1.

у Врховном савету великих сила 5. марта, изложило је стање Црне Горе као и захтеве који су конференцији поднети посебним меморандумом (од 9. марта); њиме је влада тражила обнову црногорске државе и с тим у вези повлачење регуларне и нерегуларне војске Србије те савезничку окупацију до повратка краља Николе и црногорских избеглица; после краљева повратка била би, сагласно уставу, сазвана Народна скупштина, једино власна да одлучи о будућој владавини Црне Горе у свим њеним односима. Дакле, не изјашњавање народа, него старе Народне скупштине. Том приликом су поновљене територијалне ревандикације.¹⁰³

У међувремену неки Херцеговци из Стоца (Милан Ковачевић, Милан Поповић), су, наводно, долазили у Подгорицу да се повежу са повереницима краља Николе.¹⁰⁴ Двеста избеглих побуњеника (у италијанских униформама) се крајем фебруара и даље бавило у Медови, чекајући да се прикључе инвазионом четам краља Николе.¹⁰⁵ За диверзантски одред постављено је за потпоручнике 12-15 беспослених и необразованих емиграната. Да се студенти привуку двору, стипендије су удвостручене (од 150 на 300 франака), али с тим да по положеним испитима младићи дођу у Италију и ступе у јединице које би се касније искрцале у Албанији. Митраљење и топове имали су да обезбеде Италијани, као и посаде за оруђа. Планирано је да се са батаљоном искрца и краљ Никола који би резидирао у кући Јована Пламенца у Бољевићима. Експедицији је као саветник деловао италијански мајор Катапани, означен као новинар; он је 1912-13. био у црногорској војсци и у Скадру, затим је деловао међу присталицама династије у САД, децембра 1918. био је на вези у Паризу, а као зналац Албаније и арбанашког језика имао је да против Краљевине СХС покрене Арбанасе у исто време кад отпочне инвазија. Док би краљ био у Бољевићима, у Вирпазару би деловао Павле Пламенац.¹⁰⁶ У то време Арбанаси су се наоружавали у Митровици и Ђаковици, а јаке групе качака из Плава и Гусиња стигле су пред саму Пећ. Припремама у Ђаковици и Митровици руководио је Катапани, у сагласности са Пламенцем.¹⁰⁷ Тешко би се нашли нормални људи који такву работу не би назвали издајом за рачун Италије! Пред полазак краља Николе из Париза у Италију, у француској метрополи очекиван је Алекса Мартиновић, посланик Подгоричке скупштине, чијом је заштитом Ј. Пламенац, умакао из затвора и пре-

¹⁰³ Исто, 1; Д. Живојиновић, *Краљ Никола и територијално ширење Црне Горе 1914-1920. године*, Историјски записи бр. 3-4/1981, 175.

¹⁰⁴ АВИИ, IV/2, кут. 81/1, бр. 491, деманти Команде јадранских трупа 20. II 1919.

¹⁰⁵ АВИИ, VI-640-I, бр. 5/1, II армијска област О бр. 496 од 28. II 1919.

¹⁰⁶ АЈ, Делегација, Ф. XXV/5, № 310, Пашић Београду 21. II 1919; АВИИ, IV/2, кут. 81-I, бр. 494, Врховна команда 28. II 1919.

¹⁰⁷ АВИИ, VI-640, бр. 5/1, лист 2, II армијска област О бр. 494 од 28. II 1919.

шао у Албанију; њему је било обезбеђено једно министарско место у Пламенчевој влади.¹⁰⁸

Француски амбасадор у Риму издао је пасош и визу Ј. Пламенцу, али не и Јову Поповићу, за кога је југословенски посланик Антонијевић рекао да је за време окупације шетао између Цетиња и Беча. Барер је био мишљења да се краљу Николи и његовој влади неће допустити да напусте Француску; додао је да ће Французи ускоро напустити Црну Гору. У исто време у Котору се радило на образовању терористичког одбора, чији би председник био Крсто Поповић из Цуца а главни предводник књаз Петар, који је одбору обезбедио знатна средства; комитет би регрутовао атентаторе који би ликвидирали непоћудне угледнике, а полазили би из Будве. Агитатори краља Николе (прве недеље марта) ширили су гласине око Колашина да је жеља српске владе и Врховне команде да се побију сви муслимани око Бијелог Поља и да се њихова имања опљачкају.¹⁰⁹ Поново је требало ван Црне Горе активирати и штампу. *Глас Црногорца* је истакао да у Црној Гори „није било никакве револуције, већ је Србија покушала да једним завојевачким актом уништи суверенитет Црне Горе”.¹¹⁰ Римска полузванична *Трибуна* чешће је писала о Црној Гори у првој десетини марта; Србија је у Црну Гору довела појачања из Босне и Скопља; Котор жели да буде укључен у Црну Гору краља Николе.¹¹¹

Првих дана марта присталице краља Николе отпочеле су снажну кампању у Риму и војном логору у Гаети. Главни говорници у римској престоници били су дезертирани српски официри Црногорци Милан Крљевић и К. Томашевић. Тада је у Гаети већ било око 200 људи.¹¹² У селу Каве је одређено да црногорска војска 15. марта пође у место Граниту, одакле би се пребацила у Албанију, да с Арбанасима делује у Старој Србији. Међутим, одлазак и других људи за борбе у Србији спречила је побуна војних обвезника.¹¹³ Главни представници италијанске владе (В. Орландо, С. Сонино) су Савезницима (око 1. марта) предложили да се српске и француске трупе евакуишу из Црне Горе, а да их замене америчке и италијанске.¹¹⁴ На самом терену, Италијани су подржавали побуну Арбанаса у Краљевини СХС и створили њихове одреде под командом цр-

¹⁰⁸ АЈ, Делегација, Ф. XXV/5, № 297, Пашић Београду из Париза 20. II 1919.

¹⁰⁹ *III. Расјодер*, н. д., 236, 241, 254 (7. III 1919).

¹¹⁰ *Глас Црногорца* 1/14. III 1919, 4; 21. III/3. IV 1919, 3. – Комите су срушиле црногорску сувереност (Исто, 21. III/3. IV 1919, 3).

¹¹¹ *La Tribuna* 9. III 1919, 5; 6. III 1919, 1 (Црна Гора пред Саветом десеторице); 15. III 1919, 1.

¹¹² Пресбиро МИД-а, 7. III 1919, I издање.

¹¹³ АВИИ, IV/2, кут. 81-I, бр. 913 (21. III 1919), 31. III 1919.

¹¹⁴ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/1, № 618, Антонијевић 3. III 1919.

ногорских официра.¹¹⁵ Околина Ј. Пламенца у Паризу је говорила исто (пре 1. марта): Арбанаси ће на више места прећи југословенску границу, а у Црној Гори ће се подићи нова побуна, затим ће краљ из Италије преко Скадра ући у Црну Гору.¹¹⁶ За цело то време књаз Петар и његова сестра Ксенија сакупљали су и уређивали добровољце у Шенђину (Медова).¹¹⁷

Услед држања Црногораца у Врховном савету пет великих сила, председник југословенске владе С. Протић писао је југословенским представницима у Паризу „да је потребно учинити употребу познатог документа, из кога се види да је он (Ј. Пламенац) био посредник црногорског наследника престола у трговини са непријатељем 1917. и прошле године”. Пашић је јавио да је докуменат предат Клемансоу, Лојду Џорџу и Лансингуи да Пламенац није био примљен у конференцију.¹¹⁸ Тринаестога марта представницима великих сила предао је представку против Пламенца и Нико Хајдуковић, бивши црногорски министар, о држању Пламенчевом пошто је умакао из Црне Горе.¹¹⁹ Неколико дана раније председник барске општине обзнанио је општинској управи у Дубровнику да се покретна имовина краља Николе излаже продаји 8. марта у Бару.¹²⁰ Пошто су учестали случајеви да су се официри који су долазили из Италије, уз гаранције живота, одметали, Зетска дивизијска област је поставила питање да ли у таквим случајевима треба поштовати дате гаранције.¹²¹

Марта месеца 1919. састало се Привремено народно представништво Краљевства СХС. Црна Гора је добила 12 посланика, коју је групу предводио Марко Даковић, а у којој су се налазили Андрија Радовић и други црногорски унионистички прваци. Од изабраних Александар Бојовић је одмах дао оставку, па је на његово место одређен Радован Бошковић. У вези с тим учитељски збор Берана захтевао је да Народно представништво призна мандат Марка Цемовића, али до тога није дошло. Први говорник из црногорске групе био је Тодор Божовић, који је (23. марта) изјавио да је краљ Никола „Последњи” био стари пријатељ Османовића и Хабсбурговаца, да је издао српски народ и његову националну идеју као и савезничку ствар, те предао Црну Гору у ропство непријатељу

¹¹⁵ Исто, № 558, Ст. Протић О бр. 2768 од лл. III 1919.

¹¹⁶ АВИИ, III-26, лист 27 од 4. III 1919, извештај П. Пешића из Париза 1. III 1919.

¹¹⁷ АВИИ, IV/2, кут. 81-I, Зетска дивизијска област 10. III 1919. – Извештај из Рима и Париза наводили су да се црногорски двор спрема да пређе у Албанију (Исто, № 824) 17. III 1919, 20. III 1919.

¹¹⁸ АЈ, Делегација, Ф. XXV/10, Н° 600, Протићев телеграм бр. 2917 од 13. III 1919. и Пашићев одговор.

¹¹⁹ Исто, № 278, Пашићев акт Клемансоу.

¹²⁰ Јужославија (Сарајево) 6. III 1919, 1.

¹²¹ АВИИ, IV/2, кут. 81-III, бр. 986 од 6. III 1919.

„први пут послје Косова”. Божовић је акцентирао савез Николе I и Италијана, мада су Италијани покренули Арбанасе и против Црногораца. Два месеца касније М. Даковић је говорио како разбојници из никшићког краја не само пљачкају Херцеговину него и пропагирају рестаурацију власти Николе I.¹²² Италијански новинар Еуђенио Гајда послао је редакцији римског *Месађера* из Лондона акт који је наводио говор председника парламента Павловића у клубу радикалских посланика; ту је оптужио Н. Пашића да је ишао на рушење црногорске династије у корист Карађорђевића, да је тражио да се поседне Црна Гора силом или милом и да се анектирају Далмација, Босна и Херцеговина, Словенија, Војводина и северна Албанија, па и по цену сукоба с Италијом; демократа Павловић је био против наметања власти у Црној Гори због династичких рачуна, као што је био и против сукоба с Италијом.¹²³ Председник владе Љ. Давидовић је у јесен 1919. такође у парламенту начинио изјаву да радикали нису јединствени и да један њихов део није био за уједињење са Југословенима.

Меморандум црногорске владе конференцији мира (8. марта) италијанска штампа је нашироко бранила, наводећи оптужбе на рачун Србије, против анексије Црне Горе, против Подгоричке скупштине (у којој су нека села имала по четири-пет заступника, а читави други окрузи ниједног). *Corriere della Sera* навео је да су од 50 бивших министара који су се затекли у Црној Гори само двојица гласала против краља, од 55 посланика изабраних 1914. године само петорица су се изјаснила против династије, а од официра и свештеника ниједан. Меморандум је тврдио да би ситуација била сасвим друкчија да је дозвољено краљу Николи да се октобра-новембра 1918. врати у земљу. Тако је Црна Гора против своје воље постала анектирана српска покрајина, иако није одбијала да ступи у конфедерацију југословенских земаља, чувајући пуну аутономију.¹²⁴ Италијански делегати су се залагали за позив Црној Гори да упути делегацију на конференцију мира; питање је одложено за 10. мај,¹²⁵ а затим је пред ургентнијим питањима то решење заборављено.

Мада су Италијани тежили да многобројне нераспоређене црногорске официре запосле као старешине арбанашких одељења која су образовали у Валони

¹²² *Стенографске белешке Привременог народног предсјавништва Краљевства СХС*, св. I, Загреб 1919, За, 11, 73-4, 646 (23. V 1919). – Од радикала Пашићеву политику према Црној Гори критиковао је Ђока Брачинац, и то је дознала енглеска штампа. *Saturday Review* писао је како је Брачинац рекао како је новац сакупљен за српску сиротињу отишао на другу страну (АЈ, Делегација, Ф. XXV/5, № 1530).

¹²³ *L'Idée nationale (Roma)* 20. IV 1919.

¹²⁴ *Corriere della Sera* 9. III 1919, 1; *Obzor (Zagreb)* 11. III 1919, 3.

¹²⁵ *Conference de la Paix 1919-1920. Recueil des actes de la Conference, partie IV, Paris* 1930, 27-8, 25.

за упаде у Црну Гору или Македонију¹²⁶, Сонино је још 1. фебруара посредно нудио Београду компензације за предавање Далмације Југославији, уз гаранције САД; за независну Црну Гору тражио је Котор и Дубровник, захтевао је аутономију за Задар и Ријеку и проширење зоне у Малој Азији; то је противречило Сонинову ставу на тајној седници крајем фебруара 1918, кад је пристао да пружи компензације за припадање Далмације Италији, о чему је српски посланик чуо од британског амбасадора.¹²⁷

Захтеве о изјашњавању Народне скупштине изабране 1914. изнео је краљ Никола у писму В. Вилсону (3. априла 1919), обећаваши да ће се покорити решењу скупштине.¹²⁸ После тога В. Британија није признала детронизацију краља Николе на Подгоричкој скупштини,¹²⁹ чак и пре извештаја њеног емисара Салис-Севиса. Тај гроф обишао је са једним америчким пуковником Цетиње 5. маја, после чега су се на Скадарском језеру укrcали на брод за Скадар.¹³⁰ У погледу територијалних аспирација, Ј. Пламенац је (21. маја) изјавио да су захтеви максималног програма (од 5. марта) и даље на снази, а *Глас Црногорца* је (1/14. јуна) извршио своју прерасподелу територија: Србији би припала Босна (свакако са Сарајевом), а Херцеговина и Скадар Црној Гори.¹³¹ О држању Француске према представницима Црне Горе на мировној конференцији одговор је дао Ст. Пишон на једно посланичко питање: конференција је у почетку решила да Црну Гору представља један делегат, али да се он укључи тек кад се ситуација у Црној Гори разбистри; у међувремену САД, Биратанија и Француска су признале Краљевину СХС, тако да је одложено непосредно решавање питања о Црној Гори а Краљевини СХС нису означене границе.¹³²

Црногорац Л. Рашовић (који је због убиства девојке у Београду док је био студент осуђен на робију, које се ослободио ратом) у својој књизи *Црна Гора у европском рајџу* и у једном чланку у сремскомитровачкој *Србији* писао је да замагање бившег краља Николе почетком 1919. године више не циља да се врати на изгубљени престо, него да се помогне италијанска политика у рушењу

¹²⁶ АВИИ, VI-639-IV, бр. 13/1, II армијска област О бр. 697 од 10. III 1919.

¹²⁷ АЈ, Делегација, VII/1, № 191, Антонијевић из Рима 2. II 1919, стр. пов.

¹²⁸ Д. Живојиновић, *Мисија Салиса и Мајлса у Црној Гори*, Историјски записи бр. 3/1968, 381.

¹²⁹ *Глас Црногорца* 22. IV/5. V 1919, 1.

¹³⁰ *SP XXVII*, № 1419 (вест италијанске команде из Вирпазара 10. VI 1919).

¹³¹ *Глас Црне Горе* 1/14. VI 1919, 3, 4.

¹³² Исто, 19. VIII/1. IX 1919, 1.

Краљевине СХС. У Риму је основан комитет „за заштиту Црногораца”, у коме су седели и сенатори, а преко кога је слат новац за сејање смутње у народу.¹³³

Средином априла околина краља Николе упрегла се с Италијанима да се у Црној Гори поново изазове побуна искрцавањем војске у Бару и наступом према Подгорици. Те жеље је охрабривао посланик у Вашингтону Анто Гвозденовић писмима која је слао сестрићу у Париз.¹³⁴ У Италији је извођена стриктна мобилизација не само Црногораца него и Арбанаса за скори упад у Црну Гору.¹³⁵ У Бриндизију је стационирано потпуно опремљен одред за десант у Бару. Одред је имао бити увећан војницима из Гаете, те је у Гаету отпутовао наименовани командант одреда Јоле Иванишевић.¹³⁶ Ствар, међутим, није могла да крене због побуне у логору Каве. Формалан разлог револта био је што војницима није исплаћена повећана плата од 300 лира; највећи бунтовници били су они који су дошли са заробљеничких радова у Аустрији. Поред тога 26 војника из Легије странаца, које је нејска влада извукла из јединица да их упути у Италију, нису пошли јер им француска влада није издала визе. Крајем марта у Италију је прешао фамозни тровач Станко Марковић из Подгорице, Пламенчев пашеног. Допутовала је и Пламенчева жена са Цетиње, благодарећи заузимању америчког команданта. Перо Шоћ је успео да ангажује Шарла Ривоа (масона) да оде у Црну Гору и да заинтересовано извештава. „Аванс” је дао и *Тан* у вечерњем броју 22. априла, доневши вест о новој побуни у Црној Гори. У другој половини априла црногорска влада је добила у Енглеској зајам од 200.000 франака, уз гаранције Италије, а крајем априла влада је требало да пође у Италију. Ова је земља одлучила да ангажује 20. 000 војника за циљеве црногорског двора; задатак те војске био би да за два дана сакупи посланике Народне скупштине изабране 1914. године, како би анулирали одлуке Подгоричке скупштине и акламирали краља Николу.¹³⁷

У другој половини априла настале су интервенције Црногораца према регенту Александру у вези с његовом жељом да се нагоди са својим дедом. Најпре је М. Даковић интерпелирао председника владе што је регент тражио аудијенцију код раскраља Николе. То је владин повереник за Црну гору Мићун Павлићевић означио као демагогију да се дође до веће популарности. Но, он је сам (24. априла) у предлогу мера које је требало предузети у Црној Гори озбиљно заме-

¹³³ Л. Рашовић, *Црна Гора у европском рату*, Сарајево 1919, *passim*; *Србија* (С. Миτροвица) 9. IV 1919, 1.

¹³⁴ Исто, F. XXV/5, № 1101, А. Радовић из Париза 14. IV 1919. – Првога априла у Риму се говорило да краљ Никола долази у Италију на пролазу за Црну Гору (Исто, № 268).

¹³⁵ АВИИ, IV/2, кут. 81/II, 17. IV 1919, извештај војног изасланика у Риму.

¹³⁶ АВИИ, IV/2, кур. 81/I, 1280 (15. IV 1919), извештај војног изасланика из Рима.

¹³⁷ АЈ, Делегација, Ф. ХХБ/10, № 1072, извештај из Париза 5. и 23. IV 1919.

рио због тражене аудијенције: „Ви нијесте никада смјели ставити себе у таквом положају. Сва се наша нација бори против Николе и његове издаје, а Ви у тим истим данима тражите његову аудијенцију. Никола је злоупотребио то Ваше тражење код Савезника. То сам позитивно сазнао у Паризу од наших најмјеродавнијих фактора. Услјед тога и других Николиних смицалица, Савезници су ових дана, према одлуци мировне конференције, преко Ваше Владе нарочито поштом тражили да све српске трупе и управа напуште Црну Гору”¹³⁸.

Црногорско питање је већ у пролеће 1919. гурнуто у други план. Николсон је у својој познатој књизи *Peacemaking* (1919) писао како је међу другостепеним питањима било и питање Црне Горе, већ заборављено, и да оно код њега изазива грижу савести, што је тако дуго држано отвореним. Он је рекао да су се пред мировном конференцијом појавиле две делегације – краља Николе и А. Радовића, која је долазила са мандатом добијеним на Подгоричкој скупштини. Краљ Никола је, наводно, и тада пристајао на „слободну форму федерације”, која би дозвољавала Црној Гори да сачува династију и независност. Николсон тврди да британска делегација није имала особитих симпатија за краља Николу, а у економском погледу сматрала је да је неопходно да Црна Гора уђе у југословенски савез. Кад је гроф Салис означио Подгоричку скупштину као српску фарсу, позиције Црне Горе су побољшане, без обзира на то што је и Салис признао да Црногорци желе да уђу у Југославију али не под претњом српских бајонета. Ствар краља Николе подржавао је у Енглеској посланик Роналд Макнејн. У Црну Гору су затим слати професор историје Темперлен и Роналд Гралс, но време и смрт краља Николе су пресудили. Николсон пише да му је у суботу 22. марта учинио посету извесни П., који је изјавио да представља Црну Гору. Но, исте вечери су стигла саопштења о револуцији у Мађарској, које је питање привлачило сву пажњу. Тај П. је поново посетио Николсона 15. априла, те је изнова говорио глупости о Црној Гори; Николсону се учинило да је обмањивач, па је поново затражио да се гроф Салис пошаље у Црну Гору да би се сазнало право стање. Тридесетог априла Николсон је доручковао са П., који га је замарао и коме се није могло веровати, тим пре што је представљао Црну Гору не више него Николсон. Четвртога јуна опет је дошао, П., изјављујући да је Црна Гора врло спремна да се придружи Србији; његово излагање није било засновано ни на чему и није могло допринети добром.¹³⁹ Мистериозни П., није био Пламенац, него вероватно лекар Петровић, Србијанац, добро уврежен у париској масонерији, кад је увек добијао пријем код Николсона и кад је с њим чак и доручковао.

¹³⁸ Ш. Расџодер, н. д., 308.

¹³⁹ Г. Николсон, *Как делался мир в 1919 г.*, Москва 1945, 126-8, 245, 272.

На седници делегације Краљевине СХС 3. априла Н. Пашић је сматрао да би било незгодно да се на конференцији појави засебна делегација из Црне Горе после прокламовања уједињења; држао је да би после Радовићевог спремљеног писма Клемансоу, Радовић могао да буде само саслушан, исто као што су били саслушани делегати краља Николе. С тим се сутрадан сагласио А. Радовић.¹⁴⁰ Радовићево писмо Клемансоу, коначно редиговано тек 29. јула, наводило је: умешаност краља Николе у Божићну побуну, о црногорској војсци која се сакупљала у Гаети уз подршку Италијана за упад у Црну Гору, о раду Ј. Пламенца с Италијанима у Црној Гори и о томе како је краљ Никола желео да задржи области северне Албаније предвиђене тајним лондонским уговором за Србију и Црну Гору.¹⁴¹

Анте Трумбић је на седници делегације тражио престилизацију у преамбули уговора о миру с Аустријом, како би се поменуло уједињење Црне Горе са Југославијом. Посланик у Лондону М. Бошковић био је против тога, јер није било потребно да се покреће црногорско питање када то Савезници нису ничим додиривали, па Црну Гору нису уврстили у уговор као савезничку државу, нити су дозволили да краљ Никола има представника на конференцији, из чега се могло закључити да стварно признају уједињење Црне Горе и Србије. Други Сплићанин, Ј. Смодлака рекао је да питање не би требало оставити отворено, већ ваља захтевати да се то наведе у преамбули; решење је резервисано за владу у Београду.¹⁴²

Превелика вера неких дипломата Србијанаца није баш била оправдана. Кад је генерал Франше д'Епере предложио да се са признавањем Краљевине СХС повуку савезничке снаге из Црне Горе, то није прихватио Ке д'Орсеј, истичући да начело признања нове државе не значи утврђивање ранијих граница, јер те границе тек треба установити, бар на јадранској страни.¹⁴³

Италијанско мешање у ствари Црне Горе довело је до тога да је београдско министарство спољних послова морало преко посланика у Риму да саопшти Консулти да су добијени извештаји да ће Италија помоћи евентуалан упад чета краља Николе у Црну Гору.¹⁴⁴

Краљ Никола учинио је крајњи напор да се састане са В. Вилсоном (21. јуна), али у томе није успео. После одласка Вилсона краљ је изгубио и последњег

¹⁴⁰ В. Krizman-В. Hrabak, *Zapishnici sa sednica Delegacije Kraljevine SHS na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920*, Beograd 1960, 95-6, 97.

¹⁴¹ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/8, № 2901.

¹⁴² Krizman-Hrabak, *Zapishnici*, 148-9 (12. VI 1919).

¹⁴³ *ADMAE, Europe 1918-1930, Montenegro, vol. XVI, p. 33*, Париз 20. и 21. VI 1919; Д. Вујовић, *Подгоричка скујишћина 1918, Загреб 1989*, 152-3.

¹⁴⁴ АЈ, Делегација, Ф. XXV/5, № 2264, Политичко одељење МИД-а 11. VI 1919.

подржаваоца међу великим силама.¹⁴⁵ Римска *Tribuna* је (7. јула) донела напис у коме је познати новинар А. Сарти написао за краља Николу да показује „конверзију” (преобраћање, претварање).¹⁴⁶ Можда би то значило његово одбијање од ранијег наслањања на Италију (што је спроводила Пламенчева влада) или и апстиненцију од дневног праћења политичке ситуације. На Италијане се краљ није могао засигурно ослонити, јер су они већ у августу 1919. Црну Гору схватили као средство за компензације са Београдом за позиције у Јадрану.¹⁴⁷

Петога јула Ј. Пламенац је поднео ноту председнику мировне конференције Ж. Клемансоу, скрећући пажњу да Србија наставља да чини злочине у Црној Гори, мада је он својом нотом од 22. марта навео 14 категорија недела која је званична Србија починила у Црној Гори; навео је да је свештеницима забрањено причешћивање верника док не положи заклетву верности краљу Петру; заклетва је тражена и од удовица и инвалида да би од органа власти искористили бенефиције; слично се радило и код поделе хране и помоћи савезничких хуманитарних организација; непокорна села (Страшевина, Озринићи, 8. маја) нападнута су од експедиције 5000 људи који су топовима рушили куће и убијали нејач.¹⁴⁸ Поред нејског листа који донео изводе поменуте ноте, и неке француске новине (свакако под утицајем П. Шоћа и масонерије) објавиле су вести о транспорту југословенског ратног материјала у Црну Гору и о окупаторском притиску на становништво. Лист *La Tribune* је из српског комуника (публикованог у *Тану* 1. августа) закључио да београдска влада не демобилише војску а да регруте узима на силу; наведено је да је око 300 породица са црногорске границе (Плав-Гусиње!) пребегло у Скадар, после револта против власти нове државе; како интерпелације у парламенту нису уважене, устанак Црногораца не престаје, па долази до блокаде појединих места (Колашина); стога је оправдан захтев црногорске владе да се Црна Гора ослободи режима тамнице и нових жртава.¹⁴⁹ *Тан* је донео деманти црногорске владе на изјаву југословенског министарског савета да народ у Црној Гори није устао против српске управе; да би престала борба, јер устанак и даље траје, црногорски министарски кабинет је поново тражио од конференције мира да се српска војска и администрација повуку из Црне Горе, како би престало крвопролиће.¹⁵⁰

¹⁴⁵ Д. Живојиновић, *Мисија Салиса, passim*. – Ипак је Вилсон почетком маја 1919. покушао да се састане са Ј. Пламенцем па и 21. маја. – Пламенац је Е. Хаусу послао протестну ноту поводом слања Мајлса и Салиса да испитају стање у Црној Гори.

¹⁴⁶ *La Tribune* 7. VII 1919, 1.

¹⁴⁷ Д. Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 192.

¹⁴⁸ *Глас Црногорца* 30. VI-13. VII 1919, 1-2.

¹⁴⁹ *La Tribune (Paris)* 11. VIII 1919, 2.

¹⁵⁰ *Le Temps* 1. VIII 1919, 4; *Преглед шtamпе Пресбироа МИД-а* 3. VIII 1919.

Било је Црногораца посланика у Привременом народном представништву, примерице Марко Даковић, који су, наводно, тражили да се краљу Николи и његовим потомцима одреди пристојна апанажа, сматрајући да би тада стари краљ признао настало стање. Такву понуду је српска влада учинила још 26. октобра 1918. преко тадашњег српског посланика у Нејију, али је у оба случаја предлог са индигнацијом одбијен.¹⁵¹

На 35. седници Комитета за нове државе, у анексу D (19. јула), краљ Србије признат је као краљ Државе СХС, а за Црну Гору је решено да се по својој вољи уједини са Државом СХС (не: са Србијом). На 47. седници истога комитета (28. августа) постављено је питање да ли Држава СХС преузима обавезе по споразумима које је закључила Србија. Британска делегација је питање закомпликовала, јер је захтевала да та држава треба да призна и споразуме које је закључила Угарска (не и Аустрија), с могућношћу да се ту укључи Црна Гора. У 54. седници тога комитета (27. октобра) Црна Гора је убачена уз Србију да признаје аутономије верских заједница и слободу школа на територијама које је посела.¹⁵²

Средином августа после новинске „артиљеријске припреме”, настала је озбиљна претња миру инвазионим припремама краља Николе и црногорске владе да се упадом црногорске војске из Италије изазове преврат. О томе је из Париза писао А. Радовић југословенској влади. Јован Пламенац се спремао да из Италије пређе на црногорску обалу и изазове побуну. У Гаети се налазило 700 наоружаних приврженика краља Николе под заповедништвом генерала Раичковића; групе тих војника Италијани су пребацивали у Црну Гору, и они су растурали прогласе и штампу народу а затим се прикључивали одметницима.¹⁵³

Нови моменат био је прикључивање војске руских емиграната настојањима краља Николе. Двојица великих кнезова (пре 1918) били су Николини зетови а у руској царској војсци служило је доста виших официра Црногораца. На челу 7-800 руских војника (раније са француског и солунског фронта) налазио се руски пуковник Рака Кусовац; тај батаљон је требало да са 800 Црногораца продре у Црну Гору. То прикључење плановима краља Николе помагао је велики кнез Николај Николајевич. Продор су имали подупрети и Италијани, који су

¹⁵¹ *Глас Црногорца* 7. VII 1919, 1. – А. Радовић је демантовао (*Le Temps* 13. VIII 1919, 4) да је Даковић такав захтев поднео у парламенту; он је још на Подгоричкој скупштини предложио да се конфискују сва добра црногорске династије у корист народа.

¹⁵² М. Антонов-Пољански, н. д., 108, 123.

¹⁵³ АВИИ, IV/2, кут. 81-III, бр. 3144 (17. VIII 1919), 3129 (16. VIII 1919), 2975 (6. XII 1919).

располагали знатним снагама пешадије и артиљерије у Валони, Љешу, Шенђину и Горњој Албанији.¹⁵⁴

У припремању спољне агресије А. Радовић је предлагао Београду организовање плебисцита, како би се истргле карте из руку краља Николе и како би се умањило слање емисара који су агитовали по већим насељима Црне Горе.¹⁵⁵ Посланик у Риму Антонијевић разговарао је (31. августа) са врло утицајним француским амбасадором Барером. Антонијевић је рекао да италијанска краљица по сваку цену жели да њен отац Никола задржи положај краља до смрти, а да се тек после тога утврди положај Црне Горе према околностима. Барер је додао да је избор грофа Салиса био несрећан, да је он затуцан католик, био је много уважаван на цетињском двору и да је његов извештај знатно ојачао позиције краља Николе.¹⁵⁶ Није било чудо да је за повратак краља Николе агитовао у Паризу стари пријатељ Александер Девин, него и да се радило на томе да два енглеска официра пођу у Црну Гору и да поделе народу милион и по франака, агитујући за старог краља.¹⁵⁷

Крајем лета 1919. Ј. Пламенац је заузео оштар курс у погледу решавања црногорског питања. Написао је врло дугачак меморандум В. Вилсону против присуства српских јединица не само у Црној Гори него на целом југословенском подручју које је раније било у саставу Аустро-Угарске.¹⁵⁸ У *Тану* изашла је Шоћова декларација, у којој је повишеним тоном речено да су црногорске територијалне ревандикације остале на истом нивоу као 5. марта 1919, и да се Црна Гора противи било чијој хегемонији на Балканском полуострву.¹⁵⁹ Командант Источне војске, међутим рекао је да су територијални захтеви Краљевине СХС на добром путу да буду усвојени и да Београд неће имати тешкоћа у црногорском питању.¹⁶⁰

За девети септембар предвиђено је да се краљ Никола појави пред телима мировне конференције са енергичном објавом да ће се са својом владом вратити у земљу. Пашић је из Париза тражио да влада у Београду предузме кораке преко службених канала код велесила да акредитовани посланици тих сила не

¹⁵⁴ АВИИ, поп. XVII, F. 3/125 ц, Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца 1914-1918. г. књ. XXXII (необјављена), под датумом 15. VIII 1919. – Опет су се јавила бекства војника из гаетског логора (Исто, под 23. VIII 1919).

¹⁵⁵ АВИИ, IV/2, кут. 81-III, бр. 3312, 27. VIII 1919.

¹⁵⁶ АЈ, Делегација, F. XXV/6, N° 3470, Антонијевић са Пов, бр. 791 из Рима 31. VIII 1919. делегацији у Паризу.

¹⁵⁷ Исто, N° 3497, Н. Пашић А. Радовићу 3. IX 1919.

¹⁵⁸ *Глас Црногорца* 19. VIII/1. IX 1919, 2-4.

¹⁵⁹ *Le Temps* 7. IX 1919, 4. – Вид. и Шоћов чланак у *La France en Orient* N° 13.

¹⁶⁰ АВИИ, III-470-VII, N° 57; Кризман-Храбак, *Зайисници*, на више места.

пођу са краљем; уколико би конференција пристала на Николин повратак, он би одмах тражио једну савезничку дивизију да победоносно дође на Цетиње. Црногорска влада је већ паковала архиву и друге ствари за одлазак у Италију. Седмога септембра из Француске је упућено 40 Црногораца у Италију.¹⁶¹

Краљ Никола је одржавао двоструке стандарде – чврст према аеропагу светских државника и мекан према Југословенима. Сарајевски лист *Југославија* преузео је један напис из листа *La Fédération* чији је уредник био Бранко Дешковић, вајар родом из Далмације, који је представио свој разговор са бившим сувереном. Овај му је, између осталог, казао: „Ако Југословени хоће републику, нека им је; ако је њихова браћа Црногорци хоће нека им је. Ја ћу се поклонити вољи, федералистичкој републици”.¹⁶² Изгледа да и поред вађења ратне секире стари владар више ни од куда није видео светла за своје краљевање. После таквог расположења на црногорском двору, гласноговорник црногорске владе критиковао је политику Београда да је централистичка и пре свега династичка.¹⁶³

Поред војника бивше царске руске војске, пред подухват у Црној Гори краљ Никола је начинио уговор са италијанским министарством рата којим му је дозвољено да врбује Италијане као добровољце за своју војску. Главни његов агент у прикупљању тих добровољаца био је инжењер Енрико Маценга.¹⁶⁴ Припреме за акцију отежавале су прилике у црногорским војним логорима у Италији, где се људима није ратовало. Италијанске власти, и војне и полицијске, хваталале су Црногорце не само у Италији него и у Боки Которској, добегле из Италије, те су их предавале логорима у Гаети и Формију. Ту је крајем септембра било 350 војника и сто официра, који су уврштени у два батаљона, предвиђена за десант око Улциња и за наступ ка Цетињу.¹⁶⁵ Средином новембра у Гаети и Формију број „добровољаца” повећао се на 600, али је њихово борбено расположење било ниско. Тада је у логорима било доста и Херцеговаца.¹⁶⁶ Један бегунац, родом из Лозне (срез Бијело Поље) рекао је на саслушању да су га у јесен 1918. Италијани заробили у Тиролу, где је као заробљеник радио на путевима; потом су га пребацили у Болоњу, где је бивше заробљенике преваспитавао капетан Крљевић. После су одведени у Ферару, Монте Каве и најзад у Гаету. У Гаети је било 3-400 официра, већином унапређених од обичних војника,

¹⁶¹ АЈ, Делегација F. XXV/6, № 3606, Пашић Београду 9. IX 1919.

¹⁶² *Југославија* 26. IX 1919, 1; Преглед штампе Пресбириа МИД-а 29. IX 1919.

¹⁶³ *Глас Црногорца* 27. XI/10. XII 1919. 2.

¹⁶⁴ АВИИ, IV/2, кут. 81-IV, бр. 4051 и 4652, војни изасланик у Риму, 11. XI 1919.

¹⁶⁵ Исто, кут. 81-III, бр. 397-: : од 4. X 1919.

¹⁶⁶ Исто, кут. 81-IV, бр. 46 и 4638 од 16. XI 1919.

али обвезнике из „нових крајева” нису хтели да унапређују; ту су приморавани да се исказују као Црногорци а не као Срби, а кад је један рекао да је из Старе Србије, изгурали су га из канцеларије; тих „нових Црногораца” је тада у Гаети било око 40. Плате нису примали редовно, некад половину, некад четвртину. У Формију су се налазиле само избеглице из Црне Горе, којих је било и у Гаети, чак жена и деце. О експедицији је стално говорено, али су операције увек одлагане; то је објашњавано тиме што ће Србија бити приморана да се повуче пред међународним притиском, а краљ ће доћи у Црну Гору са савезничким трупама.¹⁶⁷

Месеца новембра 1919. југословенски министар иностраних дела А. Трумбић је одбио разговор с Италијанима који су нудили да у масу компромиса уђе Црна Гора за јадранске јужнословенске крајеве или обрнуто. Тиме би се дискредитовале одлуке Савезника и посебно В. Вилсона.¹⁶⁸

Прве недеље децембра 1919. осам перјаника стигло је из Париза у Рим да се припреми боравак краљев у Италији. У то време у Бару се налазило 2000 Италијана, за које се веровало да треба да пруже одступницу краљу Николи ако се буде тамо искрцао и прешао у наступање.¹⁶⁹ Дипломатска служба Краљевине СХС, чак и њена комотна делегација у Паризу, покренута је да се спречи долазак краља Николе у Црну Гору; зазирало се од спреге са Италијанима, док су Французи, САД, па донекле и Енглези изјавили да краљево искрцавање на црногорској обали неће толерисати, мада су у јесен 1919. В. Британија и Француска обновиле плаћање субвенције црногорском двору.¹⁷⁰

Средином децембра акцију повратка краља Николе почео је да помаже и познати песник и иредентистички букач Д' Анунцио, који је инсистирао да се италијанским пешадијским пуковима додају одељења Црногораца. Тако је 96. пук имао у Бару у свом саставу 100-200 Црногораца у италијанским униформама, што је била предохрана ако Савезници онемогуће долазак чисто црногорских јединица. У Бару се причало да је из демократске Америке приспело у Италију 4500 војника Црногораца и Херцеговаца; они су представљали незадовољнике, рачунали су на савез Италије са Француском који би одобрио изјашњавање не старих народних посланика него народа плебисцитом. Пре 12. де-

¹⁶⁷ АЛ, Делегација, *F.* XXVI/7, № 4724, МИД 24. XI 1919. – У другој половини децембра у Гаети је било 1000 припадника, од којих 250 Босанаца и Херцеговаца, бивших заробљеника, које је уређивао капетан Томовић (АВИИ, IV/2, кут. 81/IV, бр. 5389, Врховна команда 20. XII 1919).

¹⁶⁸ В. Krizman, *Jadransko pitanje na pariškoj mirovnoj konferenciji od 29. juna 1919 do 9. decembra 1919. Istorija XX veka VII*, Beograd 1965, 319-20, 331.

¹⁶⁹ АВИИ, ВРС XXXII: 5. XII 1919 (12. XII 1919).

¹⁷⁰ АЈ, Делегација, *Ф.* XXV-7, № 4788, ЈБ. Давидовић 5. XII 1919 са бр. 14509.

цембра Италијани су из лађа у Бару искрцали 150 Црногораца и утврдили их у Затријепачу. Но, два француска торпиљера су упловила у Боку Которску.¹⁷¹ Генерал Де Фурту је издао налог јединицама под својом командом да ухапсе краља Николу, ако се буде појавио у Скадру.¹⁷² Тргнули су се и неки Енглези, па је Барлејн молио да му се придружи неки Бурић, Црногорац, како би у Лондону сузбијали пропаганду краља Николе и каналисали прикупљање новчане помоћи Цетињанима.¹⁷³

Краљ Никола пошао је из Париза за Италију пре 24. децембра. Британска влада му је дала последњу траншу помоћи од 400.000 франака.¹⁷⁴ У Бару је припреман свечани дочек владару који би допловио са 1000 Црногораца; за дочек на барском пристаништу био је задужен активни црногорски официр Ј. Булатовић.¹⁷⁵ Одметници у Црној Гори очекивали су да ће краљев наступ на Цетиње бити 6. јануара 1920¹⁷⁶, на годишњицу напада 1919. године.

Опет крајем године П. Шоћ је протуррио чланке о српским зверствима у Црној Гори у париским новинама *La Patrie* и *La Presse* (29. децембра). Ни делегација Краљевине СХС није била имуна од наручивања чланака о Црној Гори; за то је нађен и плаћен Пјер Бертран.¹⁷⁷

Година 1920. била је много мирнија од претходне кад је реч о црногорском питању. У незнању, људи су се на црногорском двору опустили. Изгледа да је такво стање летаргије изазвало италијанског краља да јавно изнесе своју мисао о могућој италијанској политици у случају Црне Горе; изразио је наду да ће се народ Црне Горе одупрети коначном присаједињењу Краљевини СХС; независна Црна Гора била би од користи за италијанску јадранску и балканску политику; кад краљ Никола умре, очекивао је да ће његов наследник бити нађен међу синовима покојног принца Мирка који су похађали колеџ у Енглеској (392). Изјава је имала везе с акцијом италијанске војске да се изврши десант црногорским четам у Црној Гори. Диверзанти су упали у Црну Гору, али су ту поново (као септембра 1919) потучени од Црногораца и југословенске војске, те су отерани у полазне базе преко мора.¹⁷⁸ Напад је изведен после 5. јануара 1920. правцем од Скадра, а био је комбинован с акцијом одметника у самој земљи.¹⁷⁹

¹⁷¹ АВИИ, XVII, ВРС, XXXII: 16. XII 1919; 15. XII 1919; 12. XII 1919.

¹⁷² АЈ, Делегација, Ф. XXV-7, МИД Пов. бр. 14894 од 14. XII 1919.

¹⁷³ Исто, № 4905, Давидовићев шифровани телеграм бр. 14895 од 14. XII 1919.

¹⁷⁴ АВИИ, IV/2, кут. 81-Ив, бр. 5425 од 24. XII 1919, команда у Бару.

¹⁷⁵ АЈ, Делегација, Ф. XXV-7, № 4978, МИД Пов. бр. 14907 од 15. XII 1919.

¹⁷⁶ АВИИ, IV/2, кут. 81-IV, бр. 5456 од 28. XII 1919, Врховна команда.

¹⁷⁷ Кризман-Храбак, *Зайишници* 283 (12. IV 1920).

¹⁷⁸ *La Tribuna* 29. I 1920, 2 (вест са Крфа).

¹⁷⁹ АВИИ, IV/2, кут. 81-IV, бр. 5542, Врховна команда 5. I 1920.

Основно језгро присталица краља Николе које се налазило у Медованском заливу (у Сестри Поненте) није претрпело никакву штету и у њему се интензивно радило и у фебруару 1920, прихватајући бродове који су довозили нове војнике.¹⁸⁰

После претрпљеног фијаска и претходних припрема, било је јасно да без непосреднијег оружаног учешћа Италијана црногорска војска емиграната не може ништа постићи. Како сасвим отворено присуство у борбама италијанских регуларних трупа није могло доћи у обзир, опет се потурио Д' Анунцио, чије су припреме за поход на Црну Гору почеле у другој декади фебруара. Пламенчеви повереници у вези са Д' Анунцијем били су Мило Бојковић и Станко Марковић, Пламенчев пашеног и председник подгоричког одбора „зеленаша”. Обојица су 15. фебруара отпутовала за Трст, где се налазио италијански војно-обавештајни центар за Балкан, с тим да потом посете Ријеку: од стране црногорске владе за контакт са Д' Анунцијем био је одређен конзул у Риму Рамадановић.¹⁸¹

Карактеристично је да је у Италији и Француској батргање краља Николе и Пламенчеве владе помагала масонерија (посебно њени старији, конзервативнији представници). Стари масонски гласноговорник из Милана *La Perseveranza* најавио је, за утеху, нове побуне у Црној Гори; у ствари у листу је описана победа арбанашких племеника над недовољним снагама из Подгорице које су морале да се повуку у град; кад је гарнизону дошло појачање, артиљерија је тукла нека села, те су арбанашки брђани евакуисали жене и децу у планине.¹⁸²

После изјаве Бонар Лоа у британском парламенту, на говор Макнеја (12. фебруара) да ће црногорско питање бити решено на конференцији мира, Ј. Пламенац је то решење очекивао у Лондону. Ту је био везан, јер није говорио ни енглески ни француски. Трумбићево је мишљење било да се губи подршка Краљевини СХС због изјава у британском парламенту, али је ипак било јасно да ће бити признато укључење Црне Горе у Краљевину СХС, уз неку аутономију. У изјави *Morning Postu* (4. марта) Пламенац је протествовао против одлучивања о независној Црној Гори без консултовања црногорског народа и владе; навео је фантастичне податке да је Црна Гора у рату изгубила половину војске и трећину становништва, што је и помогло Србији да изврши насилну анексију, уз благослов генерала Франше д'Епера.¹⁸³ У парламенту је говорио и познати пријатељ краља Николе А. Девин. Поред неких лордова (Сајденхам), ставове су заузимали и у лабуристичкој странци против централизма Београда. Због тих ди-

¹⁸⁰ АВИИ, поп. XVII, ВРС XXXII: 12. II 1920.

¹⁸¹ Ај. Делегација, *F.* XXVI/5, № 5522, 5543, Антонијевић 13. и 16. II 1920.

¹⁸² *La Perseveranza (Milano)* 11. II 1920, 1.

¹⁸³ Ај, Делегација, *Ф.* VI/3, № 6642; XXVI/1, № 5654. Трумбић 13. II и 4. III 1920.

скусија у Лондону, у тај град допутовао је А. Радовић.¹⁸⁴ Општи утисак страних извештача био је да је у британској метрополи превагнуло мишљење о независности Црне Горе а против уједињења.¹⁸⁵

У Црној Гори одметнички вођи (као В. Лазовић) били су сигурнији у хотску жандармерију него у своје црногорске борце.¹⁸⁶ За 1. април било је предвиђено искрцавање 500 ранијих одметника, који су као војска краља Николе имали бити искрцани у Медови.¹⁸⁷

Након војничких неуспеха палата Кићи (последње декаде марта) постала критички расположена према Ј. Пламенцу. Речено је да он дотад за више од године ништа позитивно није постигао, да је у Лондону примао инструкције од А. Девина, коме је за двомесечне савете исплатио 27.000 франака, да је управо тих дана почео да слуша и лорда Карзона, да је пошао од онога што је радио П. Шоћ, али је при томе трошио много средстава и енергије; непотребно је дао изјаву новинама *La Fédération*; поред новца који му је стигао из Рима, примио је у Паризу 100.000 франака; у Паризу и Лондону су му саветовали да прихвати аутономију Црне Горе у оквиру Краљевине СХС и да се у вези с тим повеже са владом у Београду преко каквог југословенског конзулата.¹⁸⁸ Италији очигледно није одговарало решавање црногорског питања, поготово не преко лицитирања других центара и туђих каса. Почетком маја 1920. италијанска влада је са знала о сусрету Пламенца и Шоћа са Трумбићем. Претпостављало се да је закључен споразум да Црна Гора добије унутрашњу самоуправу, с тим да би Никола абдицирао у корист свога унука регента Александра (229). Обавештење о споразуму било је погрешно.

Док је Лојд Џорџ боравио у Паризу, Пламенац му је готово сваког дана слао писма, што је изазвало срџбу код енглеског секретара. И лорд Хардинг је требало да схвати разлоге Пламенчевог инсистирања. Андрија Радовић је саветовао М. Гавриловићу, посланику у Лондону, да се повеже са Липером, секретаром у Форин офису који је важио као стручњак за питање Албаније и Црне Горе при британској делегацији. Како се посланик Херберт интересовао о плаћању зајма од 6, 000.000 франака који је банка Бејтон дала Црној Гори пре рата, требало је да Бурић о томе разговара са Липером и Адамсом, јер је било јасно да Пламенчева влада нема одакле да намири дуг; тако би се код прагматичних

¹⁸⁴ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/10, № 5814, 5816, 5996, 9-29. III 1920.

¹⁸⁵ *Il Popolo d'Italia (Roma)* 4. III 1920, 1; *Билџен Пресбириа МИД-а* 11. III 1920, III издање.

¹⁸⁶ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/5, № 6107, Скадар 24. III 1920.

¹⁸⁷ АВИИ, XVII поп, ВРС XXXII: 31. III 1920, Зетска дивизијска област 29. III 1920.

¹⁸⁸ *ASMAE, PP, racco* 1304-05, *Ноћизие сербе* 27. III 1920.

Енглеза најлакше могла сузбити пропаганда Ј. Пламенца и А. Девина. У Агенцији „Нејшн” и још једној требало је преко млађих чланова посланства објаснити жеље народа Црне Горе.¹⁸⁹

У другој половини априла спремила се конференција у Сан Рему. У црногорским круговима у Риму припреман је апел тој конференцији, свим страним дипломатама и виђенијим италијанским политичарима. Проглас је издат у име „2500 избеглица Црногораца из Гаете који неће пристати ни на какво половично решење црногорског питања”. Шеф црногорске пропаганде Балдаци говорио је Црногорцима у Риму да је црногорско питање тек тада ушло у праву процедуру.¹⁹⁰ Пламенац је у Сан Рему изјавио дописнику листа *Corriere d'Italia* да је у последње време енглеско јавно мишљење схватило правичност црногорске ствари и да он не сумња да ће о том мњењу водити рачуна британска дипломатија; додао је да се италијанско јадранско питање не може решити без решавања црногорског питања; на пример, Бока Которска у црногорским рукама престала би као опасност за Италију, што би била да се у Боки угнезде Југословени. Занимљиво је да је Пламенац сматрао да ће после Сан Рема Црна Гора моћи да се слободно изјасни, што је италијански новинар схватио као да црногорска влада тражи плебисцит. Пламенац је из Сан Рема затражио од Рамадановића да исходи дозволу да већи број Црногораца дође у Сан Ремо да начини притисак на преговарачку салу демонстрацијама, поготово ако би дошао А. Радовић.¹⁹¹

Стари Пашић је клонуо, осећајући да се сувише затеже око јадранског питања, у условима кад време више не ради за Југословене, поготово у питању Црне Горе. Првога јуна 1920. изјавио је да се повлачи из делегације. Радовић је рекао да се он не може вратити у земљу, док се не реши црногорско питање; њега нису занимале дневнице и положај делегата, него је решио да остане као приватна личност, јер у Паризу није било ниједног другог Црногорца који би заступао интересе народа Црне Горе.¹⁹²

Питање војске у Гаети све је неразговорније, јер се видело да савезничке дивизије неће довести краља Николу на Цетиње. Стога је решено да се Гаетанци уведу у ватру. Римска *L' Erosa* донела је (23. јуна) телеграм из Гаете да ће крајем јуна бити распуштен логор, а сви његови припадници биће искрцани делом у Бару а делом у Шенђину. Део војске у Албанији имао је да оперише против Краљевине СХС заједно с Арбанасима у Албанији и на Косову.¹⁹³ За тај одлу-

¹⁸⁹ АЈ, Делегација, Ф. XXV/10, № 5983, А. Радовић 27. III 1920 М. Гавриловићу.

¹⁹⁰ АЈ, Делегација, Ф. XXVII/7, № 6095, Антонијевић из Рима 18. IV 1920.

¹⁹¹ *Исјо*, № 6167 и 6136, Антонијевић 21. и 26. IV 1920.

¹⁹² Krizman-Hrabak, *Zapisi*, 289 (1. VI 1920).

¹⁹³ АЈ, Делегација, Ф. XXVI/7, № 6530 и 6734.

чујући поход ваљало је мобилисати и хрватске франковце у Италији и муслиманске устанике на Балкану, јер се са успехом у Црној Гори могло прићи решавању и хрватског и арбанашког питања. Црногорски официри су још раније обилазили заробљеничке логоре у Италији и врбовали су Хрвате и босанске Муслимане за Хрватску легију у Мађарској. Рачунало се да би се тако стекло у Медови 10-12.000 људи под командом Ј. Пламенца; пошто се задобије поверење арбанашких племена и муслимана источније; удар је могао кренути од Плава и Гусиња, који би подстакао устанак Арбанаса и других муслимана на Косову и Метохији.¹⁹⁴

У другој половини јуна 1920. деловао је италијанско-црногорски одбор у Шенђину. У Ђаковици су ухваћена два арбанашки писана писма које је тај комитет слао свом поверенику у Ђаковицу и филијали комитета у Пећи. Из писама се јасно видело да у Риму постоји средишњи Италијанско-црногорски комитет, који је слао смернице о раду, упућивао агенте и обезбеђивао средства, као и да је преписка између тих тела била врло жива. Комитет је посебну пажњу усмерио на стање у Метохији и на Косову, али и у Скопљу, на арбанашке организације и њихове муслиманске и католичке вође, као и на могућности које постоје под управом министра унутрашњих послова Љ. Давидовића. Акција римске централе била је повезана са Д' Анунцијем, чији се долазак у Валони очекивао после 17. јуна.¹⁹⁵

Те припреме пратила је новинска кампања. *Il Mattino* је писао о великом црногорском родољубу Тадији Поповићу, кога је београдска влада уценила са 50.000 динара; он се тада налазио у италијанској служби у Шенђину, где се са групом приврженика одупирао не само српским окупаторима него и арбанашким грабљивцима; ово последње је одударало од рада комита и комитета. Лист се нарочито устремio на Трајана Поповића који је дао спалити преко 300 сељачких кућа; он је са Нешком Радовићем и рођацима опљачкао апартамент престолонаследника Данила, али, не осећајући се више сигурним, покушао је да побегне; у Босну је умакао први црногорски војни заповедник Бакрачић (?), а бекство слично њему из Котора спречили су домороци.¹⁹⁶

Од тога времена па до краја 1920. године П. Шоћ је обновио новинске нападе не само против Србије него повремено и против њених савезника. *Тан* је донео чланак о Пишоновој и Поенкареовој гаранцији која је погажена (22. јануара

¹⁹⁴ Исто, Ф. XXV/10, № 6561, Трифковић Паризу Пов. бр. 6868 од 29. VI 1920.

¹⁹⁵ Исто, № 6578 и 7099, Нинчић из Београда 20. VI 1920 и Антонијевић из Рима 17. VI 1920.

¹⁹⁶ *Il Mattino (Roma)* 13. VI 1920, 2.

1919).¹⁹⁷ *Трибуна* је обавестила јавност да борба Црне Горе није отимање о династију него за морал и достојанство земље.¹⁹⁸ Пропагандни пипци пружени су чак до Софије.¹⁹⁹

Од лета 1920, кад се јавност све више припремала за изборе за Уставотворну скупштину, почеле су се јављати нове странке. Републиканска партија, у коју су радо улазили интелектуалци, међу којима особито масони, великим делом стварала се у иностранству. Један од њених активиста био је париски лекар др Петровић, у чијој кући у најужем центру Париза (код Опере) одржавани су састанци јужнословенских масона 1916-18. године. На Петровићево питање о спремности Шоћа да уђу у странку, овај је дао сагласност, али је сматрао да је потребно организовати интензивну борбу против династије Карађорђевића; Шоћ је потврдио да ни краљ Никола више не рачуна на рестаурацију своје династије и да прихвата републиканско федеративно уређење, под условом да се енергично ради против породице Карађорђевића и сваке хегемоније на Балкану.²⁰⁰

Од интереса је видети како су се држали црногорски посланици у Привременом народном представништву, нарочито од средине јуна до средине октобра, кад су се начелно решавала основна питања у вези са активним и пасивним правом гласа и доношењем других политичких закона везаних за устав (гласање жена и људи страног порекла, оптаната, пасивно право чиновника не и универзитетских професора, о комунистима, републиканцима и федералистима, о цензури, о закону о збору и договору, о одговорности владе и министра, о провокацији Италијана, о ратним злочинима и комитама Бугарима, о индивидуалном гласању или гласању преко повереника, о италијанско-арбанашкој и бугарско-арбанашкој спрези, алузије на владарев ауторитет, регентов одлазак у Загреб али не и у друге центре, оцене о конзервативним радикалима и банократској групи демократа која се извозницама обогатила преко ноћи и слично). Неко време црногорски посланици су ћутали као заливени. Први је сасвим безначајно проговорио Тодор Божовић (1. јула). Прочитана је (6. јула) жалба Павића-Љешњака из Колашина коме се по извршној пресуди није исплаћивало 30.000 динара за упропашћену имовину у 1918. години. Констатовано је да су изборни срезиви врло мали у источном делу државе, у првом реду у Црној Гори. Од 13. септембра постао је разговоран Трипко Жугић (о пријему црногорских официра у војску, о поправци путева и мостова у Црној Гори, о гоњењу муслимана у

¹⁹⁷ *Le Temps* 19. V 1920, 4.

¹⁹⁸ *La Tribuna* 31. VIII 1920, 2; *La Patrie* 5. IV 1920; *Le Temps* 19. V 1920.

¹⁹⁹ *България* (Софија) 5. XI 1920, 2.

²⁰⁰ Легат П. Шоћа, кут. II, фасц. 8.

Бијелом Пољу, о платама указних чиновника у Црној Гори). Радовић је говорио о дотацији Црној Гори која треба да се повећа од 800.000 на 2,500.000 динара; говорио је о тешким саобраћајним приликама у Црној Гори, о накнади ратне штете за Црну Гору од само 1, 5 милијарде док је Србија добила 14 и по милијарди, о ратном дугу Србије и Црне Горе од милијарду и по, од чега је само 20 милиона отпадало на Црну Гору, о прузи од Призрена до Бара, при чему је додирнуо питање Скадра. Црногорски заступници нису улазили у чисто политичка питања, осим што је Радовић пледирао: „Не сме, господо, бити ни федерализма ни засебних држава”.²⁰¹ Краља Николу и избегличку владу нико није поменуо.

Средином септембра ђаковички одсек III армије сазнао је о припремању напада на Подгорицу најјачим снагама за 16-17. септембар, у коме би учествовао и принц Петар.²⁰² Напад ипак није одржан.

Без обзира на републиканске изјаве, двор краља Николе радио је на коришћењу нерешених националних односа. Објекат те рачунице били су Арбанаси. Људи око Косовског комитета у Скадру јавно су (у првој декади новембра 1920) потврдили да су се договорили са бившим црногорским сувереном, који им је за војну сарадњу обећао Плав, Гусиње, Пећ и Ђаковицу; иза тога споразума налазили су се Италијани.²⁰³

Избори за Уставотворну скупштину (28. новембра) узбуркали су духове у емиграцији. Било је јасно да ће у њима суделовати и Црногорци и тиме ће отпасти приче од којих се у егзилу живело пуне две године (да су Црногорци потлачени и да очекују обезбеђење елементарних слобода). *Глас Црногорца* је већ пре избора поставио питање: зашто је у изборе укључена Црна Гора, кад је питање те земље отворено пред мировном конференцијом; Божићном побуном је, наводно, цела Црна Гора рекла да су српске чете окупаторске.²⁰⁴ Кад су избори у Црној Гори успели, Шоћ се могао расписати тврдећи супротно и бацајући сенке на изборни исход.²⁰⁵ После избора Француска је повукла свог посланика при црногорском двору.²⁰⁶

На седници Уставотворне скупштине од 12. децембра 1920. до 1. марта било је пет претходних и десет редовних седница. Осамнаестог јануара Спасоје Пи-

²⁰¹ *Сћенографске белешке ПНП Краљевства СХС, св. V, Загреб* 1921, 109, 175, 180, 402, 445, 448, 387, 613, 633, 453, 433, 449.

²⁰² АВИИ, IV/3-61-V, бр. 1/235, Приштина 14. IX 1920.

²⁰³ АВИИ, IV/3-58-V, бр. 1/259, бр 19570 (11, XI 1920).

²⁰⁴ *Глас Црногорца* 28. X/10. XI 1920, 2-3.

²⁰⁵ *Le Temps* 4. XII 1920 (ту је Шоћ писао да је 4000 Црногораца погинуло у рату и да су Савезници дужни да то поштују); *Gazzetta del Popolo* 22. XII 1920.

²⁰⁶ *Глас Црногорца* 18. IV/1. V 1921, 1.

летић је упутио писмено питање председнику владе Н. Пашићу о апанажи коју је раније влада М. Веснића доделила бившем краљу Николи. Пашић је услед болести одговорио писмено, али се тиме Пилетић није задовољио.²⁰⁷ Смрт краља Николе није поменута ни на седницама Уставотворне скупштине²⁰⁸ ни у Уставном одбору, где је врло активан био Јован Ђоновић, републиканац.²⁰⁹

Од новембра 1920. до лета 1921. црногорска емиграција живела је у летаргији. На то је утицала и смрт краља Николе 1. марта 1921. године. Једино је Шоћ по француским и италијанским новинама прежвакао тезе о старим темама и неправдама.²¹⁰ Кад и избори, завршени су југословенско-италијански преговори у Рапалу, где су Италијани добили уступке (Ријека) да дигну руке од Црне Горе. Јован Пламенац је могао предвидети да ће се кола сломити на емиграцији, па је изјавио да Црна Гора у изгнанству жели да се укључи у преговоре. То нису прихватили ни Италијани. Д. Лојд Џорџ је у парламенту казао да Британија неће Црној Гори наметати независност. Црногорски пријатељ А. Девин је жаљалио што није било енглеског капитала у Црној Гори, јер би се тада британска влада заложила за независну Црну Гору.²¹¹

Годину и више пред смрт краљ Никола више није деловао у акцијама око одржавања црногорске независности, него је све политичке агенде преузео Ј. Пламенац. Он је после краљеве смрти претендовао да буде регент, дакле црногорски Хорти. Његов рођак Петар није више марио за династију и као масон у емиграцији био је близак републиканцима.

Краљ Никола је умро 1. марта 1921. у својој вили „Лизерон” у Кап Антиб, неколико километара од француске границе с Италијом (у литератури се помиње замак Кап де Мартен, дворца престолонаследника Данила). Сахрањен је у руској капели у Сан Рему. Његов најстарији син се одмах одрекао престола, а најмлађег нису ни питали. Отпала је и комбинација са краљевим унуцима.²¹² Преостали војници у Гаети положили су заклетву краљу Михаилу I, кога је до-

²⁰⁷ *Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине СХС*, књ. I, Београд 1921, 11 (31. I 1921).

²⁰⁸ Исто, 14. III 1921, 1-8.

²⁰⁹ *Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine*, Zagreb 1921, 160-186.

²¹⁰ *Le Neptune* 3. I 1921; *L'Epocha* 27. I 1921.

²¹¹ В. Винавер, *О интересовању енглеске јавности за проблем Црне Горе после њеног свейског рата*, Историјски записи бр. 1/1965, 179, 182.

²¹² *Глас Црногорца* 3. III 1921, 1-3; 18. IV/1. V 1921, 1. – Погребу је присуствовала сестра регента Александра Јелена (Исто, 3. III 1921, 3).

вела влада дивизијара М. М. Вучинића и регентица краљица-удова Милена.²¹³ Новог краља, кога су влада и војници извикали, није признала ни Италија. Тиме је запечаћена судбина куће Петровића као династије, а тиме и независност Црне Горе.

Bogumil HRABAK, Academician

THE LAST YEARS OF KING NICHOLAS

Résumé

Concentrating on the select group of Serbian-Montenegrin, Italian and partially French historical material, and domestic and foreign literature (Anglo-American), the writer traces and explores activities of King Nicholas in the period of October 1918 - 1 March 1921, when he died.

King Nicholas had been uselessly trying to come over to Italy or Albania, but was not permitted by France. In exile with his Government, he wanted to cooperate with Yugoslavs, agreeing upon and offering them the possibility of confederative Yugoslavia, but they were not to believe the sincerity of his intentions. Finally, when his hopes were crushed about his dynasty's coming back to power, reported was his statements on the acceptance of the model of federative republic of Yugoslavia. His involvement in the Christmas riot of Montenegrins was well known, but after the failure to prevent further blood shed, he sent a message to his compatriots to stop armed resistance and give their trust to Allies. In February 1919, Jovan Plamenac, who was an initiator of the Christmas riot and famous for its obedience to Italian government, was forced on him by Sidney Sonnino, as the President of his Government. And, it is from that time that Montenegro got into parallel existence two policies: that of King Nicholas, and of course, that of Jovan Plamenac. The first one still relied on the idea of joining Yugoslavia, while Plamenac advocated the sovereignty of Montenegro, which was also insisted upon by Italy for its further penetration into the Balkans. In respect to the policy of revanche, the Court and Government were on equal terms, particularly when it was about the issue of Skadar. The King's spokesman for foreign affairs, was Dr. Peter Šoć, a Freemason, who tried to advocate the cause of Montenegro in the French and Italian newspapers, also that of Geneva and even Sofia.

²¹³ О црногорској војсци у Италији вид. опширније у чланку Б. Храбака у Историјским записима бр. 3/1917. – Августа 1920. патрола је убила два црногорска војника бегунца (*Глас Црногорца* 26. VIII 1921, 5).

By the end of 1919, with the help of Italians, established were the first contacts between the Court and Albanian secessionists, when for their military engagement the King promised them in turns the cities of Plav, Gusinje, Peć and Đakovica. It was the initiative of King Nicholas for the creation of Montenegrin army in Italy. The realization of the idea was that of Jovan Plamenac, who let the army completely to Italian finances. In 1920, King Nicholas was almost to give up his political activities. Elections for the Constituent Assembly 28 November 1920, in which the role of Montenegrins was a prominent one, as well as conclusion of Italian-Yugoslav Treaty in Rapallo, in which Italians, for the sake of Rijeka, abandoned Montenegrins, meant two things, which finally brought the old King to the end. Several months later he died in his son's residence on the Italian-French borders, and was buried in San Remo, in a Russian chapel. Heir to the throne renounced the throne, the youngest son was not even offered the throne, while the plan of Italian King by which one of the grandsons, sons of the mid-son Mirko should be the heir apparent, had never been realised. Instead of Jovan Plamenac whose aspirations were that of a regent, Nicholas widow, Queen Milena was considered regent for some time.

This should be taken to mean the end of the Dynasty and of Montenegrin independence and sovereignty.